

Komárik Dénes

Feszl Frigyes /1821-1884/

Doktori értekezés

Budapest

1991

T a r t a l o m

Tartalom	1
Bevezetés	2
I. Feszl Frigyes életpályája	16
II. Romantikus alkotókorszakának első szakasza /1845-54/	39
III. Romantikus alkotókorszakának második szakasza /1854-67/	71
IV. Romantikus alkotókorszakának betetőzése: a pesti Vigadó /1859-1865/	102
V. A romantika háttérbe szorulása /1867-1884/	125
VI. Feszl Frigyes grafikája	154
VII. Feszl Frigyes életműve	169
Rövidítések	181
Jegyzetek	185
Részletes tartalomjegyzék	262

Bevezetés

A magyarországi romantika legjelentősebb építészének, Feszli Frigyesnek szinte teljesen ismeretlen életutját és alig ismert munkásságát e disszertáció kísérel meg először monografikus igényrel az olvasó elé tárni. A legszűkebb szakterület számára munkásságának mérföldkövei s néhány részlete - ha több-kevesebb pontatlansággal is - ismereteseek ugyan, de szélesebb körben már alkotó pályáját - az egy Vigadót kivéve -, valamint személyét az ismeretlenség homálya övezi. Ezen a hiányon igyekszik ez a mű segíteni azáltal, hogy minden eddiginél részletesebben és teljesebben mutatja be a nagy mester életét és működését, mind az építéstörténeti kutatás, mind az őt csupán egyremekműves alkotóként ismerő szélesebb olvasóközönség számára.

Feszli munkásságára irányuló csaknem két évtizedes kutatásunk, valamint az egész korszakkal való több évtizedes foglalkozásunk rendkívüli mértékben hozott napvilágra adatokat, bizonyítékokat, tárt fel összefüggéseket, tisztázott problémákat. Kíváncsnak és szükségesnek látszik tehát, hogy ezek a végcélként szem előtt lebegő - és soha el nem érhető

- teljesség megszületése előtt is hozzáférhetővé váljanak. Illetve az általuk s a korábbi eredmények birtokában immár lehetséges árnyalt és megbízható Feszli-pályakép az építészettörténeti kutatás és az általánosabb érdeklődés számára is rendelkezésére álljon. Ezt a romantika és a historizmus építészettörténetének az utóbbi évtizedekben megindult kutatása is sürgeti, és e kutatás vérkeringésébe történő bejutása bizonyára termékenyítően fog majd mind az említett, áhított teljesség munkálására, mind a korszak egészének egyre terebélyesedő feldolgozására visszahatni.

Meg szeretnénk emlékezni még arról a kutatóról, aki a korábban csak a Vigadó alkotójaként számontartott nagy mester életművének kutatását megkezdte. Vámos Ferenc /1895-1969/ az 1920-as évek elején - nem kis munkával - nyomára jutott az addig ismeretlenségben kallódó Feszli tervhagyatékknak, mely aztán az ő segítségével a Magyar Országos Levéltárba került, s mai napig a Feszli kutatás legfontosabb, nélkülözhetetlen forrása. 1925-ben egy hosszabb tanulmánnyal megnyitotta a Feszli-oeuvre feldolgozásához vezető utat, s publikációival élete végéig munkálta e cél megvalósítását. S ha szerteágazó érdeklődése,

vállalkozásainak sokirányúsága nem is tette lehetővé azt az alaposságot és mindenre kiterjedő részletességet, mely egy megbízható monográfiához szükséges lett volna, megindító tárgyszeretete, az ügynek rengeteg munkát szentelő buzgalma, ma már pótolhatatlan adatok rögzítése és részeredményei uttörő szerepét és érdemét elvitathatatlanná teszik.

A Feszli élet és életmű kutatástörténetében azonban nem Vámos Ferenc közel félévszázados tevékenysége az első lépés. Ez, ha nem is a szó tudományos értelmében, Kauser József /1848-1919/ kegyeletes törekvésével kezdődött, aki élete végén az atyai barátként tisztelt és szeretett, méltatlanul elfelejtettnek tartott nagy mesterről először kísérelt meg rövid életrajzot írni. Igaz, ő csaknem kizárólag saját emlékeire, Feszli Frigyessel való beszélgetéseire támaszkodott, s munkájának nagy részét a Vigadó és Feszli nagyságának méltatása tette ki, de az unokával, Feszli Margittal való levelezése tanusítja, hogy többről is szó volt nála.¹ A 31 oldalas kézirat 1918-ban elkészült, szerzőjének 1919-ben bekövetkezett halála azonban, valamint az akkori és azután következő nehéz idők megakadályozták Kauser József eredeti szándékának, a publikálásnak megvalósulását.

Fia, ifj. Kauser József az 1930-as években foglalkozott a kiadás gondolatával, de ebből se lett semmi.

Hogy a kéziratba kinek volt módja betekinteni, kinek nem, hogy ifj. Kauser József kinek mit említett meg belőle, nem tudjuk. De több /olykor téves/ állítása közkezen forgott már a két háboru között is, tartalma tehát - legalábbis részben - ismertté vált. Csupán feltételezzük, hogy elsősorban a XIX. század építészettörténetével erősen foglalkozó, s egyébként Kauser Józsefről nekrológot író, tehát hozzá közel álló Kismarty-Lechner Jenő révén.

A romantikus építészetnek a két háboru között szórványosan, a második világháboru után erőteljesebben meginduló kutatása mellékesen a Vigadó építőjéről is hozott napvilágra adatokat. Az 1970-es évektől kezdődően pedig e sorok írója végzett módszeres, széleskörű kutatást, melynek jelentős állomása volt 1984-ben a centennáris Feszl kiállítás megrendezése és az addigi eredményeknek egy közel 700 tételes tudományos katalógusban való közzététele, s mely kutatás gyümölcseiről e munka hivatott most számot adni.

Mielőtt e számadást, vagyis Feszl Frigyes életutjának képét, az olvasó elé táránk, célszerűnek

látszik az eredményhez elvezető kutatások volumenéről, jellegéről, módszeréről rövid tájékoztatást nyújtani.

Ami a volument illeti, az a tárgy természetéből eredően tetemes volt, mértéke e dolgozat lapjain majd megmutatkozik, miként az is, mekkora és mi volt az a novum, amit kutatásaink az előzményekkel szemben felmutatni képesek. Röviden elővételezve, mindent a következőképpen foglalhatjuk össze. Amit a korábbi kutatás számunkra örökölt hagyott főleg négy forrásból eredeztethető. Abból, ami Kauser József írásából kiszivárgott; ami a jelentős mennyiségű és felbecsülhetetlen értékű terv- és rajzhagyatékban élénk tárul; amit a családi hagyomány megőrzött; és ami az 1864-es Hajnal-albumban /Sarkady, 1863/ szerepel. Kauser írása, mint Vámos feljegyezte, a feldolgozás céljára nem volt hozzáférhető; az - enyhétulzással - kimerithetetlennek tekinthető rajzhagyatéknak csak egészen sommás átnézése történt meg, s csak ami így szembeötlő volt, vált közismertté: így pl. az Akadémia addig ismeretlen, gyönyörű terve vagy az u.n. magyaros emlékmű tervek; a családi hagyomány, mely magán viselte minden szóbeli hagyomány törékenységének szimptomáit, meglepően gyér volt, pl.

arról sem volt a leszármazottaknak tudomásuk, hogy Feszli kétszer nősült, első felesége - kitől a két gyermeke született - korán meghalt; a Hajnal-album pályaismertető vázlata jó forrás, bár kevés művet említ, de még így is ennek köszönhetjük az Oszwald-, a Glósz- és Fröhlich-ház ismeretét és a Politechnikum terv attribuálását. Ami e források alapján fokozatosan ismertté vált, a következőképpen jellemezhető: kevés, gyakran pontatlan és a legtöbb esetben nem kellőképpen igazolt. Mindez - és ezt hangsúlyozni kell - még így is komoly gazdagodást jelentett a 20-as évekig élő képhez viszonyítva, de nagyon kevésnek volt tekinthető egy Feszli Frigyes jelentőségéhez mért monográfia megalapozásához. Ezt nem elmarasztalóan mondjuk, mindez természetes a kutatások menetében, melyekre mindenkor a fokozatos előrehaladás, kutatók és generációk időben kibontakozó együttműködése a jellemző.

A legújabb Feszli-kutatás kétszeresen kedvezőbb körülmények között indult meg: rendelkezésére állt mindaz, amit az előző fél évszázad kikutatott, illetve megőrizve továbbadott és párhuzamosan megindult a korszak építészettörténetének kutatása is. L'énak

Ugyanakkor azonban néhány speciális nehézséggel is

szembe kellett néznie. Nevezetesen azzal, hogy - mivel egyremekműves alkotóként szerepelt a köztudatban, s a Vigadón kívül még szűkebb szakmai körben is legfőljebb az 1871-es, pályanyertes budapesti városrendezési tervét, és homályosan, pontatlanul az 1844-es Országháza pályatervét tartották számon - alkotó tevékenységéből már halála előtt sem nagyon sokat, utána pedig ugyyszólván semmit nem konzervált a folyamatosan megőrző hagyomány. Továbbá azzal, hogy a többi nagy mesterhez viszonyítva - bár ennek mértékét még ma se látjuk tisztán - jóval kevesebbet alkotott, s ebből a kevésből is sok minden áldozatul esett a kiegyezés utáni városfejlődésnek és építési konjunkturának. Végül - és ez egyáltalán nem jelentéktelen mozzanat - azzal a ténnyel, hogy hosszú ideig nem lévén céhes mester, működésének jelentős szakaszáról hivatalos, írásbeli, elsődleges nyoma nem maradt; ellentétben a korszak céhes mestereivel, kiknek építőtevékenysége /főleg Pesten és Budán/ nyomon követhető a műszaki közigazgatás nyilvántartásaiban, iratanyagában.

Mindezzel a Feszli-kutatásnak számolnia kellett, s olyan területekre is ki kellett terjeszkednie, melyek ismerete ugyan mindenkor előnyös, de nem minden

esetben nélkülözhetetlen. A kutatások és források azon részéről szólni, melyek minden ilyen munkák alap- jául szolgálnak, nem szükséges. Csupán arról kell számot adnunk, ami sajátosan ebben az esetben bizonyult nélkülözhetetlennek, illetve ami ugyan általánosan is felmerül, de itt különös hangsúlyt kapott.

Elsőnek azt hozzuk fel, hogy bár minden korban és minden mester munkásságának feltárásához szükséges a korszak építőgyakorlatának részletekbe menő ismerete, erre jelen esetben különösképpen szükség volt, mert csak ennek labirintusában kiigazodva közelíthettük meg azt, amit rendezettebb, áttekinthetőbb körülmények közt alkotó /pl. mesterjoggal rendelkező, állami szolgálatban álló/ kortársak, illetve bármikori mesterek esetében mintegy mechanikusabban, közvetlenebbül /elsősorban - mint mondtuk - a műszaki közigazgatás iratanyagára támaszkodva/ el lehetett érni. E kényszerűség súlyának érzékeléséhez tudnunk kell, hogy a céhrendszer ezidőben kibontakozó válsága, s az e téren is mutatkozó, de általában az egész társadalomban, ezekben az évtizedekben bekövetkező nagy változások képlékenyebb, sok tekintetben ziláltabb helyzetet teremtetek, mint amellyel a kutatónak talán a korábbi évtizedeket il-

nak

letően számolnia kellett; s hogy e korszak építőgyakorlatának feltárása távolról sem állt ez időben a kívánatos szinten. Mindennek nyugtalanító következményei természetesen az egész korszak építészettörténeti feldolgozásában nehézséget jelentettek, amelyek e sorok íróját - még a Feszl-probléma számára való felmerülése előtt - arra vezették, hogy ennek kérdéseivel kezdettől fogva behatóan foglalkozzék. Ennek haszna a Feszl-kutatásban is megmutatkozott, csupán mesterünkre vonatkozó ilyen irányú részletkutatásokkal kellett az eddigieket kiegészíteni, hogy alapvető, eddig rejtve megbuvó - korábban félreinterpretálásokhoz is vezető - mozzanatok, tények világossá váljanak, hozzáférhetők legyenek. Ez a magyarázata az első tekintetre talán távoleső ipartörténeti és hasonló kutatások végzésének, szerepeltetésének. - Ide tartozik Feszl Frigyes másokkal való társulásának története is, melynek megfelelő értelmezése, létrejöttének és kivált felbomlásának közvetlen magyarázata az előbb mondottak nélkül nem lett volna lehetséges, és ami miatt behatóbban tájékozódnunk kellett társai életpályájának, működésének legalább egy része felől.

Másodjára azt emeljük ki, hogy a Feszl-oeuvre megismeréséhez a meginduláskor rendelkezésre álló

csekély, és főként néma forrásanyag megszólaltatásában és tetemes bővítésében másodlagos források felkutatása és azon alapuló vizsgálat nyújtott és nyújt segítséget. Nem kizárólag, de elsősorban a tervhagyaték tartalmaz nagyon sok, tulnyomórészt felirat nélküli vagy számunkra nem kielégítően feliratozott tervet. Ezeket vagy sikerült /korszak- és helyismeret birtokában/ gondos tartalmi analízisekkel megfejteni /pl. a bécsi Votivkirche tervét/ vagy máshol megjelenő adatokkal összevetve azonosítani /pl. a pesti Thalia-színház tervét/, esetleg e két módszer kombinációja segítségével /pl. a Pesti Első Hazai Takarékpénztár terve esetében/ boldogulni. E célra természetesen minden forrás jó, ami csak elérhető - akár módszeresen, akár esetlegesen kerül birtokunkba; akár egy forráscsoport szisztematikus feltárása során, akár egy emlék vagy építkezés történetének, számunkra mutatózó bármilyen problémájának természete, mivolta diktálta az eredményre jutás módszeres mikéntjét. A másodlagos források közül kiemeljük az egykori napisajtó apró, de olykor felbecsülhetetlen[✓] híradásait, hosszabb beszámolóit. Sajnálatos, hogy az érintett időszak sajtója szempontunkból nem vagy alig van feldolgozva, regesztázva, a-

mit a legszorgalmasabb kutatói buzgalom sem pótolhat egy személyben. Ilyen másodlagos forrásnak - tehát olyannak, mely nem a mű keletkezése során, érdekében jött létre /gondolok a már említett műszaki közigazgatás ügyviteli irataira, a középítkezéseknek, pályázatok lebonyolításának ugyancsak ügyviteli irataira stb./ - tekintjük a kortársak, kortárs művészek memoárjait, levelezését - de meg kell valánunk, hogy amit eddig alkalmunk volt átnézni, e várakozásunkat nem elégitette ki.

Végezetül szólnunk ^{az}/elsősorban levéltári/ források széleskörű, sokfelé szerteágazó felhasználásának indokoltságáról, gyümölcsöző voltáról.

Az eddig elmondottak alapján érthető, hogy e munkában nagyobb nyomatékot kapott a személyes, személyre vonatkozó mozzanatoknak, tényezőknek, valamint az egyes emlékeknek monografikus, részletezett kutatása. Ami az első² illeti, azt - tul e sorok írójának személyes hajlandóságán - sürgette az a remény, hogy ezuton közvetlenül vagy közvetve /ugy, hogy értelmezési támpontokat nyujt egyébként töredékes más adatokhoz/ az életmű ismeretének gazdagítására lesz alkalmunk. Ez magyarázza és indokolja a meszesemenő családtörténeti /anyakönyvi, birtoktörténe-

ti stb./ kutatást. - A második közvetlenül csatlakozik az építészettörténeti végcélhoz. Ez ugyan minden építész monográfia eszköze, de esetünkben nem csupán elmélyíti ismereteinket, hanem többnyire - a felbukkanó utalások töredékes volta miatt - ez biztosítja egyáltalán a szükséges alapvető ismereteket is /pl. a Budai Takarékpénztár és általában a lakóházak esetében/.

Mindeme kutatásokban szükségszerűen kitüntetett szerep jutott a levéltári forráskutatásnak, esetünkben különösen a pesti városi tanács ügyviteli iratainak, a sokszor meglepő mértékben és közvetlenül is gyümölcsöző csőd-, peres- és hagyatéki iratoknak, ¶ Megemlítendő, hogy mindezek a forráscsoportok többékevésbé kamatoztathatók voltak a személyi kép kiteljesítéséhez is, és - bár szerényebben - jelentőségük van a mesterünkkel kapcsolatban állókat illetően is.

Természetesen mindaz a forrásanyag, amiről szóltunk a maga teljes részletezettségében nem, egyes esetekben pedig még az említés szintjén sem kerül a következőkben az olvasó elé. Nemcsak azért, mert minden írásmű gazdagabb bázisra támaszkodik, mélyebbre ereszti szerteágazó hajszálgyökereit, mint amiről megnevezetten számot ad, - hanem azért, mert a ter-

¶ telekkönyveknek, telekiratoknak.

jedelmi okok diktálta kényszerű önkorlátozás is ezt kívánta. Mindez azonban teret kaphat, és reméljük teret is fog kapni majd egy későbbi, kívánatos bővülés esetében. - Bár amit itt mondunk, a munka egészére érvényes, de kiemelkedően megmutatkozik egyes alkotások monografikus kutatását illetően. Ezek - kéziratok formában, anyaggyűjtésben - többnyire elkészültek, de rájuk itt, eredményeiket összefoglalva, általában csak utalnunk lehetett. Extrém esetekben, mint amilyen pl. a Vigadóé, még kedvezőbb esetben sem szerepelhetne itt minden, hiszen az önmagában is önálló monografikus feladatot jelent. Ugyanez a helyzet mintegy 200 év családtörténetével, melynek - teljes terjedelmében, részletezettségében - nem itt van a helye. Itt legfőljebb a szükséges, megbízható háttérrel biztosítja, s egyes adataival nyújt szorosabban vett témánkhoz szilárd támpontokat.

Ugyancsak a majdan kibővülő lehetőség nyújt majd teret a kor történeti és művészettörténeti háttérének részletező , a mesterünket befogadó közeget árnyaltabban felidéző megrajzolásához. Most, amikor a nagy hiánynak pótlását, Feszli Frigyes életpályájának felrajzolását tűztük ki célul, elegendőnek látszik az, ami folyamatosan, illetve a pályakép összefogla-

lásából kiviláglik, valamint az arra való utalás,
ami máshol - építéstörténeti vonatkozásban éppen e
munka szerzőjének korábbi munkásságában, korszakmo-
nográfiajában - megtalálható.

I. Feszli Frigyes életpályája

Származás, család

Miként Pollack Mihály és Hild József, de XVIII-XIX. századi építőmestereink tulnyomó többsége, Feszli Frigyes is idegen eredetű volt. Német származásu, német anyanyelvű pesti patricius családból született 1821. február 20-án, szüleinek belvárosi /Magyar utcái/ lakásában,² 14 gyermek közül ötödikként.^{2/a} Apja Feszli József /1791-1860/ és nagyapja Feszli Mihály /1756-1806/ kőfaragó mesterek és pesti polgárok voltak. Dédapja Feszli József /1731-1758/ és ükapja Feszli Jakab, akik mindketten a hajós mesterséget űzték, szerényebb társadalmi és anyagi körülmények között éltek. A család magyarországi szereplése Feszli Jakabbal kezdődik, aki 1700 körül született az ausztriai Kirchbergben, s 1727-ben kötött házasságot a pesti Belvárosi templomban. 1761-ben, felesége halálakor, már nem élt.³ A család első, vagyont és tekintélyt szerző tagja Feszli János György /1737-1795/ ácsmester volt, Feszli Jakab más ik fia, ki-nek vagyonáért aztán - később magva szakadván az ág-nak - az 1860-as évekig tartó pereskedés folyt.⁴

Bár a családban több ács- és köművesmester volt, az építőmesterségek közül a harmadik, az építészet

iránt addig nem mutatkozott érdeklődés. Most azonban Feszl Frigyes hat fiutestvére közül még kettő választotta ezt a foglalkozást, két fiu pedig a kőfaragó mesterséget tanulta, anélkül, hogy a mesterjogig eljutott volna. A legidősebb testvére, Ágoston /1813-1891/ hivatalnoki pályára lépett, s 1848-1874-ig Pest város tanácsnoka volt.⁵ Említésre érdemes, hogy a legidősebb leánytestvérnek, Alojziának /1815-1845/ férje Wenzel Gusztáv volt, a kiváló jogtudós és történetíró, később egyetemi tanár és a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Tanulóévek

Feszl Frigyes ifjúkoráról mindössze annyit tudunk, hogy középiskoláit 1830-35-ig a pesti piaristák akkor hat osztályos gimnáziumában végezte, ahol évekig osztálytársa volt a század közepének két jelentős festőművésze, Györgyi Giergl Alajos és Engerth Vilmos.⁶ Azt, hogy az 1835/36-os, hatodik osztályt nem végezte el, vagy nem itt - nem tudjuk. Valószínűsíthető, hogy kimaradt és elkezdte inaskodását. Annak 3 évével és az utána következő 6 hónapos, legényként való dolgozással ugyanis éppen megkapjuk azt az időpontot, amikor vándorkönyvét -amelyben

ezeket az adatokat rögzítették - kiállították /1839. ápr. 26./, és vándorutra indult.

Az építészetre készülő Feszl-fiuk közül János-ról /1822-?/ csak azt tudjuk, hogy 1841 november-decemberében a bécsi Képzőművészeti Akadémia építészeti szakosztályának növendéke volt,⁷ s 1852-ben már nem élt.⁸

Frigyes és két évvel idősebb bátyja, József /1819-1866/ Pesten szabályos céhes képzésben részesült, s három év i /nem tudjuk, kinél töltött/ i-naskodás után legénnyé szabadulva, az előbbi hat hónapig Hild Józsefnél, az utóbbi egy évig és egy hónapig Pollack Mihálynál legényként dolgozott. 1839 tavaszán, zsebükben a vándorkönyvvvel,⁹ Bécsen és Salzburgon át Münchenbe mentek, ahol május 30-án beiratkoztak a Képzőművészeti Akadémiára.¹⁰ A két testvér ez év augusztusában és szeptemberében utazgatott. Ischl, Gmunden, Salzburg, Baden, Strassburg, Karlsruhe, Nürnberg és Regensburg voltak többek között utjuk állomásai.

Feszl József az akadémia teljes kurzusát valószínűleg nem végezte el, mert 1841 szeptemberétől 1844. máj. 15-ig a Friedrich Bürklein /1813-1872/ vezetésével működő müncheni udvari építészeti iro-

dában dolgozott.¹¹ 1841 decemberében a müncheni építészeti egyesület /"der Architektonische Verein in München"/ rendkívüli tagként tagjai sorába felvette. 1844-ben visszatért Pestre, s ez év nyarán Hild József pallérjaként a lipótvárosi Széchenyi-ház építését vezette. A vasutépítésben jelentős szerepet játszó Bürklein irodájában szerzett gyakorlatnak is szerepe lehetett abban, hogy 1845-1850-ig a "Magyar középponti vasut igazgatóságánál mint mérnök segéd az építészeti osztályban" dolgozott, és "öt évi szolgálata alatt a Pest-szolnoki vasuti épületek közvetlen befolyása mellett felemeltettek" - mint ő maga elmondja.¹² 1852-ben mesterfelvételi kérelmet nyújt be, eléri, hogy 1854-ben a remekfeladatot megkapja, s így "Baustückmeister" legyen. 1858-ig ezzel a megjelöléssel szerepel, de 1859-től kezdve az iparcimjegyzékekben már nem találjuk. A legvalószínűbb, hogy ismét a vasutépítésben helyezkedett el.

Mindennek szempontunkból annyiban van jelentősége, amennyiben komolyan valószínűsíthető, hogy a két testvér 1844 nyaráig ugyanugy, vagy csaknem ugyanugy működött. Feszl Frigyessel kapcsolatban közvetlen dokumentumokkal nem rendelkezünk, ezen az

uton azonban az építészeti érteklődése szempontjából oly fontos életszakasz felől legalább részben el tudjuk a homályt oszlatni.

Ígyeset
Láttuk, hogy együtt indultak vándorutra, együtt iratkoztak be a müncheni akadémiára, közösen utazgattak 1839 augusztusában és szeptemberében. Ehhez jön, hogy 1840. márc. 26-án kelt mindkettőjüknek újabb utlevele,¹³ és végül 1844 folyamán, midőn Frigyes is, tért vissza Magyarországra. A kortárs említések egyöntetűen azt állítják, hogy Frigyes képzését Münchenben nyerte.¹⁴ Az életében megjelent egyetlen életrajzi ismertetés 1863-ban Friedrich von Gärtner /1792-1847/, a müncheni akadémia tanárát és Friedrich Bürkleint nevezi mesterének.¹⁵ Csak a nekrológokban merül fel Leo von Klenzénék /1784-1864/ neve "Klänze-Gartner" formájában, ami eleve zsumnaliszta pontatlanságot érzékeltet. Az említések - beleértve a halála utániakat is - érezhetően Bürklein hatását tartják jelentősnek. Ha elfogadjuk, hogy főleg Bürklein tanítványa volt, ez csak ugy lehetséges, hogy - bátyjához hasonlóan - irodájában dolgozott, mert Bürklein nem tanított az Akadémián, csak alkalmilag helyettesítette Gärtner. Ezért valószínű, hogy ő sem végezte el az Akadémia teljes

kurzusát. Gärtner hatást gyakorló szerepe kézenfekvő, hiszen az Akadémián tanította Feszlt, ha esetleg rövidebben is, ugyanakkor később irodájában is dolgozhatott. Klenze szerepe a mondottak után nem lehetett sok, ha egyáltalán volt, s a nekrológok nem csupán önkényesen irták le a Münchentől elválaszthatatlan nagy mester nevét. De a nagy klasszicista mestertől Feszl különben is csak a mesterséget tanulhatta, romantikus izlésének formálására hatással nem lehetett.

Müncheni tanulmányairól még egy értékes dokumentum tanuskodik, s közvetíti az akkori studiumok egyik jellegzetességét. Feszl Frigyes hagyatékában fennmaradt egy 98 lapos mappa 327 db beragasztott rajzzal, csekély kivétellel pausz papíron.¹⁶ A pauszmásolatokkal teleragasztott mappa ritka és tanulmányos emléke az akkori építészeti tanulmányok módszerének. Mintakönyvekből, kiadványokból, rajzokról igyekeztek - még tanulmányi idejük után, később is - minél több anyagot összegyűjteni. A rajzok másolása - miként festőknél a gipszek lerajzolása, képek másolása - volt hivatott az építészetbe való elmélyülést, egyben felhasználható minták gyarapodását biztosítani.

Biztosan tudjuk, hogy sokat utazott, erről rajzai és vándorkönyve, utlevele és a kortárs említések egyaránt tanuszkodnak. Ausztrián és Bajorországon kívül járt a különböző német államokban, és ami nagyon fontos volt: Észak-Itáliában és Velencében. Nekrológjaiban jelenik meg először, hogy Franciaországban is megfordult, közülük az egyik kifejezetten állítja, hogy "egy éven át Páris mestereinél dolgozott".¹⁷ Bár ezeken a hiradásokon kívül semmi sem utal francia utazásra,¹⁸ se említés, se hatás, se kapcsolatok, és ami furcsa, a rajzhagyatékban sem semmi, pedig a többi utazásnak vannak datált nyomai. Ennek ellenére igaznak kell tekintenünk a franciaországi utat, mert utlevelében található egy 1843. máj. 31-én Párisban kelt láttamozás, továbbá a Kauser-féle életrajz^{18/a} egyértelműen állítja, hogy közel 3/4 évet töltött itt. Az ut tartamáról, jellegéről, részleteiről azonban nem tudunk semmit, azon kívül, hogy - Kauser közlése szerint - akvarellfestést tanult és megismerkedett a Szajna-parti város középkori remekműveivel.

Hazatérés

Tanulmányait befejezve, 1844-ben végleg hazatér

Pestre.¹⁹ Lehetséges, hogy ekkor bátyjához hasonlóan rövidebb ideig legényként dolgozik valamelyik mesternél. Ez azonban nem tart sokáig, hiszen Feszl ahhoz a többnyire akadémiát, polytechnikumot végzett építész-generációhoz tartozott, mely megnövekedett öntudat hordozója, a szabad működés hive, a tervezési gyakorlatot a kivitelezéstől függetlenítő XIX. századi emancipációs folyamat aktív részese volt, s elsősorban tervezőként kívánt működni. Mesterjog szerzésére, az építészetnek egyidejűleg mint iparnak az üzésére szemmel láthatóan nem gondolt. Mivel az érvényes rendelkezések szerint építkezni csak oly tervek alapján lehetett, melyeket céhes mester aláírt, s ezzel a kivitelért a jogi értelemben vett felelősséget elvállalta, mesterjoggal nem rendelkező romantikus építészeinkhez hasonlóan Feszl is - társaival együtt, mint látni fogjuk - az engedélyezési tervek idegen aláírással történő benyújtásának útját választotta. Ezzel azonban még nem volt minden megoldva. Pusztán a tervezés nem jelentett akkora jövedelmet, mint a kivitelezés, s az akkori struktúrában azért a kivitelezés nem vállalása a tervezési megbízások körét is szűkítette. Ajánlatos volt tehát, legalább részben, saját kezelésben kivitelez-

ni, amit a céhes ipar akkori lazulása már lehetővé tett.²⁰ Ebben az esetben azonban olyan dolgokat is csinálni kellett, ami Feszltől nyilván idegen volt, hiszen őt a művészi rész, az architektúra érdekelte igazán, ha tehetette, csak ezzel foglalkozott, a műszaki dolgok kevésbé, sejtetően az üzletszerzés, adminisztráció még kevésbé vonzotta. Ezért társult 1845-ben a hozzá hasonlóan pesti kőfaragó családból származó Kauser Lipóttal /1818-1877/ és a kassai születésű Gerster Károllyal /1819-1867/, miként előtte 1841-ben Ybl Miklós Pollack Ágostonnal. Ezt az új, a céhes rendszeren kívül álló, még nem kodifikált működési formát Ybl Miklós nyilván elsősorban azért választotta, mert társa már rendelkezett céhes mesterjoggal. Bizonyára - ha kisebb sullyal is - szerepet játszott ilyesmi a Feszl-triáznál is, hiszen közülük Kauser 1844 őszétől "Baustückmeister" volt, ami némi iparjogi előnyt biztosított számukra, továbbá megvolt a remény, hogy belátható időn belül céhes mesterré válik.²¹

Kauser Lipót és Gerster Károly²² 1836/37-ben a bécsi Képzőművészeti Akadémia hallgatója volt. Nyilván itt ismerkedtek és barátkoztak össze. Valószínűleg a Regensburg melletti Walhalla építésénél is

együtt dolgoztak Leo Klenzenek, Schinkel mellett a kor legjelentősebb építésznének keze alatt.²³ Lehetséges, hogy itt kapcsolatban voltak Feszl Friggyessel is, ha ő ezidőben valóban dolgozott Klenzenél. Biztosabb azonban, és valószínűleg eredendőbb is az a kapcsolat, amely Feszl Friggyest és Kauser Lipótot mint a két, egymás közelében lakó pesti kőfaragó család gyermekét fűzte egymáshoz.

Miként egy 1854. okt. 14-én kiállított "Separations-Vertrag"-ból megtudjuk, szóbeli megállapodáson nyugvó társas viszonyuk 1845-1854. jun. 30-ig tartott. Irodájuk és mindhármuk lakása is egy épületben, a Széchenyi-sétatéren lévő Széchenyi-házban volt. 1847-ben Gerster feleségül vette Kauser hugát,²⁴ így a társakat már nemcsak barátság, hanem részben rokoni kapcsolat is fűzte egymáshoz. Terveiket 1851 augusztusáig többnyire Zofahl Lőrinc /1791-1864/, Kauser József kőfaragómesternek - Kauser Lipót apjának - jó barátja irta alá, aki alighanem jelentősebb munkáik kivitelezését is végezte.²⁵ 1851 augusztusában Zofahlt a céh július 11-én kelt kérésére a városi tanács eltiltotta "Kauser, Feszl, Gerster, Schenba és Frey kontárok terveinek" aláírásától.²⁶ A céh e tilalmat nem valamilyen elvi okból

kérte, hiszen tudtukkal és nyíltan történt a dolog mintegy 6 éven keresztül, ráadásul Zofahl akkor fő-céhmester is volt, hanem azért, mert ebben az évben Zofahl megtagadta, hogy a nevében történő építkezések mértékének megfelelően többet vállaljon a cég egészére kivetett adóból.²⁷ Így a társulásnak az eddig valami módon legalizált működési lehetősége megszűnt. Azonnal intézkedtek, s az egyetlen lehetséges megoldást választották: Kauser Lipóttal remek-elengedési kérelmet adattak be. Hiszen az 1844-ben megkapott remekfeladat elkészítése /befejezése/ hosszabb időt vett volna igénybe, s különben is Kausernek - láthatóan - az egész procedurához semmi kedve nem volt. Rövid időre /1852. máj. 9-én/ megszerzi magának azt az egyedülálló kedvezményt is, hogy ügye elintézéséig /későbbi vizsgáztatásáig/ aláírhatja terveit. Mivel a vizsgát határidőre nem tette le, e kedvezményt 1854. febr. 8-án visszavonták. Az általa szignált tervek tehát nyilván ugyan-ugy a társaság vállalkozásai, mint a Zofahl aláírásuak. Nyilvánvaló, hogy Feszl 1854. jun. 30-án történt kiválása a társulás legális működésének 1854 januárjában történt megszűnésével függött össze.²⁸

Működésük két vonatkozásban is tisztázásra szo-

rul. Kérdés, hogy milyen mértékben voltak csupán tervezők, s milyen mértékben kivitelezési vállalkozók, és kérdés, hogy a közös munkából ki mit végzett. Az első tisztázásához nem áll elegendő anyag rendelkezésünkre. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy Feszli számára a tervezés volt a fontosabb és abban is - a hármójuk közti munkamegosztást ismerve -, hogy a kivitel ügyeivel nem, vagy alig foglalkozott. A társulás közös munkáiban, miként kortárs források alapján tudjuk, Feszli nevéhez általában az architektonikus, Gersteréhez a műszaki megoldás fűződött, Kauser pedig a gyakorlati - a kivitellel kapcsolatos és üzleti - ügyeket intézte.²⁹ Az is lehet természetesen, hogy ezek a szerepek különböző épületeknél különbözőképpen oszlottak meg, bár ez inkább csak kivételként képzelhető el. A Kauser-Feszli-Gerster /ebben a sorrendben jegyezték magukat/ társulás szellemére, jellegére nézve némi halvány támpontot nyújtanak azok a vázlatos, impurum jellegű feljegyzések, melyek Feszli Frigyesnek még vándorlása során megkezdett noteszában találhatók.³⁰ A feljegyzések en dátum nincs, de szerződéstervezet jellegükből nyilvánvaló, hogy 1845-ben keletkeztek.³¹

Bevezetőül három pontban összefoglalják együtt-

működésük célkitűzéseit: hogy a honi jellegzetességeket jobban érvényesítsék,³² hogy az egyhanguságot, amennyire lehet Pesten megszüntessék, hogy a stílust a legkisebb épületektől a legnagyobbakig a célszerűséggel egyesítsék. A tulajdonképpeni szerződés-rész leszögezi: műveiket közös szellemi produktumnak tekintik, s egyikük sem állíthatja, hogy ez vagy az az épület csupán az ő, s nem a többiek műve is. Munkát csak mindhármuk egyetértésével vállalnak el, egyiküknek sincs joga önállóan, a többiek megkérdezése nélkül a társulás számára munkát vállalni. Minden tervet, rajzot "Kauser, Feszl, Gerster cég" aláírással adnak ki és ugyanilyen címen végzik kivitelezéseiket is.³³ A jövedelmet egyenlő arányban osztják el, s minden tekintetben azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek. - Hogy a tényleges együttműködés mennyire történt e szerződéstervezetnek megfelelően, egyelőre nem tudjuk megállapítani. Cégszerű aláírásuk a Szépitő Bizottmány anyagában lévő beadványi terveken nem szerepelhetett, csak a felelősséget vállaló építőmesteré. Azt sem tudjuk, hogy a szellemi tulajdon-közösséget mennyire vállalták, mennyire nem. Mindenesetre a Sarkady-féle "Hajnal"-naptár Feszl Frigyes tájékoztatása alapján az ő mű-

vének nevezi az Oszvald-, a Glósz- és a Fröhlich-házat, máshol ugyanezek vagy ezekből valamelyik Gerster műveként emlittetik, feltehetően tudtával.³⁴

Mindebből számunkra az a lényeges, hogy 1845 második felétől 1854. június 30-ig jogilag minden munka a Kauser-Feszl-Gerster társulása művének tekintendő, építészetileg, művészileg viszont Feszl Frigyesének, különösen azok, amelyeken az órá jellemző vonások megtalálhatók, vagy más forrás ezt megerősíti.

Céhes mesterjogra egyébként Feszl hosszú ideig nem törekedett, mester csak 1866-ban, a Vigadó befejezése után lett, az 1859-es enyhe ipartörvény alapján.³⁵

Építészeti működését tehát jogilag három korszakra tagolhatjuk. Céhes mesterjog nélkül az említett társas viszonyban: 1845-1854; céhes mesterjog nélkül egyedül: 1854-1866; céhes mesterjoggal, illetve a céhrendszer megszűnése után iparjoggal: 1866-1884.

Házasság, család

1849. július 15-én megházasodott,³⁶ feleségül vette a váci születésű, nála alig fiatalabb Hoffmann Reginát /~1822-1851/, kinek testvérei közül az egyik - az 1842-ben magyarosító Reményffy József -

ügyvéd, a másik - Hoffmann Antal - a Váci utcai "Három Gráciá"-hoz címzett divatüzlet tulajdonosa volt. E házasságból két gyermek született, Regina 1849-ben és Frigyes 1850-ben.³⁷ Néhány hónappal a második gyermek születése után, 1851. január 6-án a fiatal feleség tüdővészben meghalt.³⁸ A gyermekek ekkor Gruber Teréziához, Feszli Frigyes egyik anyai rokonához kerültek, ki nevelésük gondját magára vállalta. Regina 1868-ban férjhez ment Zofahl Ernő kőbányai állatorvoshoz, Zofahl Lőrinc említett építőmester egyik fiához.³⁹ Fiatalon meghalt, gyermek nem maradt utána.⁴⁰ Frigyes apja foglalkozását követte, három évig inaskodott Gerster Károlynál, 1871-ben legénnyé szabadult,⁴¹ később Kőbányán működött igénytelen építési vállalkozóként 1910-ben bekövetkezett haláláig.⁴² Feszli Frigyes tervhagyatéka az ő leszármazottaitól került különféle közgyűjteményekbe, illetve kis részben birtokukban maradt.

1858. július 18-án Feszli másodszor is megházasodott, feleségül vette Zitterbarth József ácsmester özvegyét, a bajor származásu Quandt Vilmát / 1827-1902/, Adolph Quandt színész lányát.⁴³ E házasságból gyermek nem született.

Csődbe jutása

Még a két házasság közötti időben, 1854 végén sógora üzletfelének, egyben barátjának csaláldsága révén csődbe jutott.⁴⁴ Építőmesterek és hasonló vállalkozók csődbe jutása ebben az időben meglepően gyakori volt, kivált a szabadságharc előtti időszakhoz viszonyítva. Így például csődbe jutott 1855-ben Brein Ferenc /1817-1879/,⁴⁵ 1856 elején a Kauser-Gerster társulás.⁴⁶ ugyanezen év végén Hild József,⁴⁷ 1865-ben Zitterbarth Mátyás /1803-1867/,⁴⁸ az 1870-es években pedig látványosan tönkrement az egykor igen sokat építő Pán József /1810-1890/, noha - érthetetlenül - csődeljárásra nála nem került sor.⁵⁰ Mindezek magyarázata részben a szabadságharcot követő évek gazdasági pangása, még inkább azonban az a radikális strukturaváltozás lehetett, amit a feudális-patriárkális gazdálkodásról a kapitalisztikus gazdálkodásra való hirtelen áttérés jelentett.

Megjegyzendő, hogy Feszl Frigyesnél nem a saját vállalkozással kapcsolatos tényezők, hanem külső ok vezetett a csődbe jutáshoz. 1854. okt. 22-én ugyanis sógora, Hoffmann Antal váratlanul elhunyt Bécsben barátja, egyben gyerekkori pajtásuk, Eisenfels Ferenc bécsi és pesti nagykereskedő lakásán.

Eisenfels rögtön Pesten termett, irányította a meghaltak üzletét, de a zár alá vett üzleti anyag alapján - előzetes ígéretései ellenére - rövidesen váltóköveteléseket támasztott, melyeknek Feszl Frigyes nem tudott eleget tenni. Feszl ugyanis korábban barátságból rendszeresen váltókat bocsájtott ki, melyeket sógora mint kereskedő felhasználott, s lejáratkor mindig pontosan rendezett, s melyekből ekkor 12440 pengő forintnyi volt forgalomban. A csődeljárás tíz évig tartott, s az 1864. szept. 1-én kelt csődmegszüntető határozattal ért véget.⁵¹

Gazdasági vállalkozásai

Ahogy az a rohamosan átalakuló gazdasági struktúrában nem volt egyedülálló, különböző tőkés vállalkozásokban vagy kezdeményezésekben vett részt. Valószínű természetesen, hogy pusztán tőkéjével, s nem szervező, tevőleges közreműködésével. Így 1853-ban a Kauser-Feszl-Gerster társulás keretében többekkel, köztük Zitterbarth József ácsmesterrel együtt sörgyár alapításához fogott Kőbányán, mire azonban e vállalatához az engedélyt Kauser Lipót nevére megkapták, ő már kilépett a társulásból.⁵² Részvényese

és igazgatósági tagja volt /Henszlmann Imrével együtt!/ a Gerenday Antal által 1869-ben alapított és 1875-ben csődbe jutott "Gerenday-féle emlékmű és építési anyag" rt-nak.⁵³ - Családi örökség révén kőbánya és téglagyár birtokába jutott Kőbányán, ami a továbbiakban anyagi függetlenséget biztosított számára,⁵⁴ és lehetővé tette a tiz évig csődeljárás alatt állónak, hogy Budapest legnagyobb adófizetőinek sorába emelkedjen.

Közéleti tevékenysége

Említést érdemel közéleti tevékenysége, mind az általános, mind a szakmai. Így 1848-ban az áprilisi törvények alapján megválasztott Pest városi képviselő testület tagja volt,⁵⁵ 1860-ban azonban, az alkotmányosság visszaállításakor, nem jöhetett számításba, mert csődeljárás volt ellene folyamatban. 1873-ban a városegyesítéskor az új főváros törvényhatósági bizottságának tagja lett, és pedig virilitaként, vagyis Budapest legnagyobb adófizetőinek egyikeként⁵⁶, s 1879-ig maradt tagja ennek a testületnek. - Tagja volt az első magyar festészeti-akadémiát gyámolító társulatnak,⁵⁷ a Pesti Műegyletnek,⁵⁸ az utóbbiakban választmányi tagként és zsü-

↓ az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak,⁵⁹

ritagként is buzgólkodott. Alapító és választmányi tagja volt a Magyar Mérnök és Építész-Egyesületnek és tevékenyen részt vett annak Magyar Technikai Egyesület címen 1866/67-ben működő jogelődjében.⁶⁰ 1875-től kezdve Máltás Hugóval és Ráth József budapesti apát-plébánossal együtt a főváros képviselőiben élete végéig részt vesz annak a bizottságnak munkájában, amely a budavári Nagyboldogasszony templom Schulek-féle restaurálásának ellenőrzésére alakult.⁶¹ Végül tagja volt egy ideig a fővárosi középítési bizottmánynak is.⁶²

Kőbánya

Az 1850-es évektől kezdve egyre jobban kötődik Kőbányához, egyre többet tartózkodott ott,⁶³ s a Vigadó befejezése utáni évektől kezdve - úgy tűnik -, hogy ha formálisan nem is,⁶⁴ de gyakorlatilag teljesen kőbányai lakossá válik.⁶⁵ A különböző címjegyzékek és más források is - bár olykor keverik a jog szerinti és a tényleges lakhely megnevezését - a pesti belvárosi címet tüntetik fel, ahol felesége és gyermekei⁶⁶ is laktak. Így a Széchenyi-ház /V. Sas u.29./, az Almay /Wurm/-ház /V. Apáczai Csere János u. 15./, a Trattner-ház /V. Petőfi

Sándor u. 3./, a Bertha-ház /V. Muzeum krt. 23./ és élete végén az egykori gr. Károlyi /most V. Ferenczy István/ u. 5. sz. ma is meglevő házat. Kőbányával való illetén kapcsolatából ered, hogy igen sok építési munkát vállalt itt, ill. itteni birtokos megbízóinak máshol is. Így sok jelentéktelen átalakítás, toldás mellett fogadók, kisebb ipari és sörgyári épületek kerültek itt ki keze alól.

Külföldi utak

Külföldi utazásairól nincs világos képünk. 1844-ben történet hazatérése után valószínűleg hosszabb ideig nem utazott.⁶⁷ 1858-ban, második házasságkötése alkalmával lehetséges, hogy felesége szülőhazájában, Bajorországban járt.⁶⁸ Egy hangulatos akvarellje arra utal, hogy 1864-ben megfordult Belgrádban.⁶⁹ Biztos viszont, hogy 1870-ben utlevelet váltott ki,⁷⁰ és több grafikája utal arra, hogy abban az évben s az utána következőkben járt Itáliában.⁷¹

Személye

1. Feszl Frigyes külsejét Sterio Károly 1847-ben festett félalakos arcképe őrizte meg számunkra.⁷² Ezzel egybehangzó, ill. ezt részben kiegészíti 18

éves korából származó hivatalos személyleírása vándorkönyvében: alakja középmagas, arca kerek, arcszíne egészséges, haja és szemöldöke világosbarna, szemé szürke, homloka kerek, orra és szája arányos, szakálla szőke. Az 1863-ban megjelent "Hajnal"-album így írja le az akkor 42 éves építészt: "Feszl ur középnagyságu termettel, komoly érdekes arcvonásokkal, nyílt magas homlokkal és égő tűzszemekkel van megáldva, egész ábrázatában a művész és a szellemnagyság jellege feltűnően rajzolja ki magát; beszéde és modora nyájas és megnyerő; különben általában gondolkodó, méla és cynikus természettel bír, mely működési állapotában lángol, ég és világít,..." Kauser József 1915-ben megjelent visszaemlékezésében ilyennek látja: "Szerény, póznélküli viselkedése, biztosan a szeget fején találó okoskodása, élénk gesztikulációja, flegmatikus, keserűség nélkül, dacosan vidám lelke, rögtön éreztette a nem közönséges embert: a lángészt!"⁷³

Egyéniségéről, emberi sajátosságairól egyébként alig tudunk valamit, személyére vonatkozó hiteles kortársi jellemzésekkel, egyéb dokumentumokkal alig rendelkezünk. Néhány elszórtan megmaradt anekdotikus megjegyzés, nekrológjának egy-két mondata, jóval fia-

Építész

talabb pályatársának és tisztelőjének, Kauser Józsefnek említett öregkori visszaemlékezése valamint életrajza - ez minden. Ezeknek, valamint a munkásságával kapcsolatos adatoknak ismerete alapján, képe úgy rajzolódik ki előttünk, mint a habitusában is leginkább romantikus egyénisége | kortársai között. Ilyennek mutatkozik festői hatásu nagy piros sapkával ábrázolt fiataalkori portréján, Sterio Károly akvarelljén is - hasonlitsuk csak össze Pollack, Hild, Zitterbarth vagy Ybl ismert képmásaival. Alkatának, életvitelének romantikus művészetközéppontuságát láthatjuk a festészettel és grafikával való összefonódottságában is. Neve hamarabb szerepelt a nyilvánosság előtt kiállító művészként, mint építészként, s halála után fél évvel a Műcsarnokban 37 akvarelljének kiállításával bucsuzott tőle az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat.

Élete utolsó éveiben sokat betegeskedett,⁷⁴ cukorban szenvedett, a lábán 1884 márciusában jelentkezett üszkösödés miatt hosszan tartó szenvedés után halt meg július 25-én kőbányai "nyaraló"-jában.⁷⁵ Már előzőleg sokáig bicegve járt, egyik szemé pedig - szintén a cukorban következében - elromlott.⁷⁶ Július 27-én vasárnap délután temették el

a Kerepesi temetőben. A kőbányai házból induló temetési menet élén téglagyárának munkásai haladtak fekete lobogóval, s amerre a menet elhaladt, a munkásházak ablakaiban gyertyák égtek. A temetésen Gerlőczy Károly polgármesterrel az élen a főváros számos vezető tisztviselője is részt vett.⁷⁷ Szinte minden napilap terjedelmes nekrológban méltatta, néhány a temetésről is beszámolt. Az építész társadalom nevében Ney Béla bucsuztatta meleg szavakkal "Az Építési Ipar" címoldalán, gyászkeretes címmel.⁷⁸ Sirját 1928-ban a fővárosi tanács az akkor megnyitott "Pantheon sirtáblá"-nak sirjai közé helyezte át.⁷⁹

II. Romantikus alkotókorszakának első szakasza

/1845-1854/

Meglepő, hogy a Kauser-Feszl-Gerster társulás mindjárt az első években milyen sok feladatot oldott meg, milyen igényes és nagyszabásu megbízásokat tudott szerezni, és egyáltalán az együttműködés tizesztendeje milyen termékeny volt. Ennek magyarázata feltehetően az volt, hogy a társulás három építésszel nagyobb teljesítő és átütő erőt képviselt, mint később Feszl Frigyes egyedül; hogy az elmélyült építész munka /Feszl/, a műszaki tervezés /Gerster/ és az agilis üzletszerzés /Kauser/ megoszlott köztük, s hogy a kezdet kezdetén már olyan évtizedek óta működő kivitelező üzem állt rendelkezésükre, mint Zofahl Lőrincé. Nyilván nem csekély szerepet játszott a fiatalos, pályakezdő lendület is, amit a meg nem valósult tervek, pályázatok is tanusítanak.

Középületek. templomok

Bár a Feszl Frigyes által tervezett középületek közül mindössze egynek építéséhez fogtak hozzá,⁸⁰ e tervek és pályázatok megismerése mégis elengedhetetlenül szükséges. Nemcsak a teljesség kedvéért,

hanem azért is, mivel ezek mesterük alkotó tevékenységének, fejlődési folyamatosságának pótolhatatlan dokumentumai, megvalósulatlanságuk ellenére közülük nem egy oeuvre-jének legjelentősebb darabjai közé tartozik.

Bár nem tudjuk pontosan, mikor készült, e középület tervek sorában az első, s egyben a legnagyobb-szabásu, a pesti Országháza pályaterve volt. 1844 júniusában a Pesten építendő Országháza tervezésére nyilvános, titkos, nemzetközi tervpályázatot hirdettek 1844. november 30-i határidővel, hogy a terveket az akkor folyó /1843/44-es/ országgyűlésnek be lehessen mutatni. Mivel az országgyűlést az uralkodó váratlanul hamarabb berekesztette, az amugyis rövid határidőt egy évvel meghosszabbították. A beérkezett pályamunkákkal a következő /1847/48-as/ országgyűlés azonban érdemben nem foglalkozott, a szabadságharc után pedig az egész ügy elvesztette aktualitását. A pályázat elbírálására nem került sor soha, azoknak, akik kérték, tervüket visszaadták /az utolsót tudomásunk szerint - Pán Józsefét - 1873-ban/, a többi elveszett. Ilyenformán az a napjainkig élő hiedelem, hogy az első díjat Feszl Frigyes nyerte volna, teljesen alaptalan. Pályamunkát azonban valóban készi-

tett, de minden jel arra mutat, hogy azt valami miatt nem nyújtotta be. Terveinek több sorozat fényképe hagyatékában fennmaradt, a helyszinrajz eredeti lapjával együtt - a többi eredeti lap sorsáról nincs tudomásunk.⁸¹

Azt, hogy Feszl a pályázatra tervet készített, s azt, hogy e terv milyen volt, tudjuk. Ismerjük Kisfaludy Károlytól kölcsönzött jeligéjét: "Multra, jövőre tekints, Ha magas bért nyerni törekszel". A munkát egyébként azonban a mai napig sok tekintetben homály övezi. Nem tudjuk, miért nem nyújtotta be,⁸² milyen kapcsolata volt, illetve volt-e ilyen egyáltalán Széchenyivel.⁸³ Hogyan alakult ki, még az ő életében az a téves vélemény, hogy megnyerte a pályázatot.⁸⁴ Végül miért nincs meg ez a nyilván alkotója számára is fontos terv hagyatékában és mikor, hogyan tűnt el, hol lappang.

Feszl Frigyes Országháza-terve a magyarországi romantikus építészet egyik igen korai jelentkezése, s ez irányzat monumentális építészetében - ha nem is valósult meg, de mint terv - a legkorábbi. Bár Feszl is megnyilatkozott, nem is egyszer és nem is jelentéktelenül a gótizáló romantika formanyelvén,⁸⁵ az a hang, amit ennél az épületnél megütött, volt

az ő sajátos hangja. Architektúrája egyéni ötvözete a délnémet "Rundbogenstil"-nek és a móros elemeknek, nem kevés máshonnan közvetlenül nem eredeztethető motívum kíséretében - ami legeredetibb módon főművén, a pesti Vigadón bontakozik majd ki. Mindkettőn, mint számos más művén is - ha különböző intenzitással is - érezhető a velenceies irányulás és az olaszos-klaszszikus proporcionáltsággal való affinitás. Bár a Vigadó terve mintegy 15 évvel később készült, nem egy eleme, megoldása megfigyelhető már az Országháza-terven. Így a középrizalit tagolása, arányai; sajátos, pártázatos tornyocskákban végződő sarokpillérei /ezt az elemet nagyon gyakran használja/; a főpárkány alatt huzódó geometrikus motiválású frize, amit a szélső rizalitokon is megtalálunk; emelt félköríves nyílásai, moreszk arányu oszlopai.

Az épület homlokzat- és tömegtagolása nem szakít a klasszicista hagyománnyal. Hosszú¹fő- és hátsó homlokzata középső és szélső rizalitokkal tagolt, a rövidebb oldalhomlokzatokat csak szélső rizalitok tagolják. A testesség látszatának elkerülése érdekében - mint ez a klasszicizáló és romantikus épületeknél általános - a tetősík enyhe hajlásu, és még ennek látványát is attikafal rejti. A főhomlokzat szélső

rizalitjain a földszintet és az I. emeletet össze-
fogó architektonikus motívum gazdagítja a látványt. A
dobozszerűen előreugró, emeletén háromtengelyes
loggiával megoldott épületrész - ha méretével, tago-
lásával nem is -, de jellegével az 1846/48-ban épült
Oszvald-ház szélső rizalitjainak két emeletet össze-
fogó erkély-motívumával rokon. Még inkább igaz ez
számos részletre, így például a középső árkádnyílás
előtt előreugró keskeny, kőmellvédes erkély megoldásá-
ra, az egész előreugró motívumot koronázó attika "pár-
tázata"-ra, s a homlokzaton máshol mutatkozó részle-
tekre.

Figyelemre méltó sajáttsága a tervnek, mely e kor-
ban, s egyáltalán romantikus középületeknél egyedül-
álló, a külsőben is megmutatkozó kupola alkalmazása.
Ilyennel, alkalmilag, csak a korszak templomépítésze-
tében találkozunk. Különösen feltűnő ez más ország-
háza- és parlamentépületekkel, ill. tervekkel össze-
hasonlítva. Nemcsak a pesti Országháza másik négy
ismert tervére /Pollack Mihály, Eduard van der Nüll
- August von Sicardsburg, Raphael Ritter von Rigel,
Wilhelm Stier/⁸⁶ áll ez, hanem Európának a XIX.
század első felében épült kevészszámu hasonló épüle-
tére is, élükön a londoni parlamenttel. Az épületet

koronázó kupola megoldása már itt, Feszl oeuvre-jében való első jelentkezésekor olyan, mint későbbi kupola-tervein. Alacsony, szinte szalagszerűen ható dobként felfalazott attika mögé rejti a gömbkupola alsó részét, hogy az így keleties félkupolaként hasson. A nyolcszög alaprajzu "dob"-ot a Feszlre jellemző, tüskés hatású pártázat disziti, váltakozva, tágasan elhelyezett kisebb és nagyobb elemekkel. A kupola lapos hatását fokozza, hogy - miként szinte mindig - csucsát lemetszi és széles, lapos diszitó elemet - ezuttal lanternát, máskor koronászerű pártázat-diszitményt - helyez rá.

Belsejében az I. és II. emelet teljes magasságát igénybe vevő nyolcszög alaprajzu reprezentatív előcsarnok érdemel említést. A hatalmas kupolával koronázott belső tér közepén helyezkedik el a nagyvonalu háromkaru lépcső, mely a földszintet és az I. emeletet köti össze. A proporcionált összhatású csarnok oldalfalait a jóval magasabb alsó szinten, Palladio-motivumot idéző emelt félköríves nyílások tagolják, fölöttük fekvő téglalap alaku, nagyméretű falképekkel. A keresztmetszet tanúsága szerint a kupola belső felületét - 24 cikkelyre osztva - gazdag ornamentális festés disziti.

Az Országháza-terv után, 1846-ban - az Oszvald-házzal egyidőben - készítette Feszl Frigyes az Ipar-mű Tanoda /Politechnikum/ tervét. A hazai műszaki oktatás színvonalának emelése érdekében ugyanis az 1830-as évektől kezdve állandó erőfeszítések történtek műegyetem létesítésére. 1844-ben az uralkodó hozzájárult, hogy ha nem is műegyetemet, de első kísérletül ipartanodát állítsanak fel a műszaki képzés céljára. Az intézetet 1846. nov. 1-én nyitották meg, és ideiglenesen a tudományegyetem épületében helyezték el. Az ügy legfőbb mozgatója, Széchenyi István a tanoda önálló épületének kérdésével is foglalkozott, s már a negyvenes évek elejétől szorgalmazta a pesti szervita-telekre kerülését, a templom meghagyásával, de a kolostor máshová helyezésével. 1846 nyarán vagy kora őszén ezért elkészítteti a Kauser-Feszl-Gerster társulással az ide szánt épület tervét. A terv lapjai Széchenyi irodalmi hagyatékában maradtak meg, s a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményébe kerültek, amely közülük jelenleg csak egy lapot őriz.⁸⁷ Szerencsére a tervek képét egy 1895-ben megjelent publikáció illusztrációi megőrizték számunkra.⁸⁸

A templom-testet is magába foglaló épülettömb kialakítása oly módon történt, hogy a szervita kolos-

tor területének nagyobb részét /ahol ma a főposta áll/ - az 1780-as évek óta meglévő elképzeléseknek megfelelően - köztérre átalakítva szabadon hagyta. A háromemeletes épülettömb, mely csak a Szervita téren, a templomhoz csatlakozó szárny 5 tengelyénél vált kétemeletessé, sarkain három tengelyes szélső rizalitokkal kapott hangsúlyt. Ezek magasabbra helyezett, gazdagabb főpárkányukkal ki is emelkedtek, s az esztétikailag főhomlokzatnak számító új tér felőli homlokzaton szoborcsoportozatokat is hordoztak. A középső rész velenceies fellazítása itt is megtörtént, a II. emelet középső szakaszán látható ablaksorral - bár nem olyan szerencsésen, mint az Országházánál s kivált a Vigadóónál. A jellegzetes pártázatos lezárás a Szervita téri homlokzaton és a rizalitok főpárkánya felett itt is megjelenik. Az épület főbejárata a mai Petőfi Sándor utcából nyílt, ahol a homlokzat I. és II. emeletét a szélső rizalitok közti hosszú szakaszon árkádsor lazította fel - nem világos, hogy az itteni időjárási viszonyok közt milyen megfontolásból. Az architektura részletképzéséről világosan megállapítható, hogy az Oszvald-házom látható korai formavilág volt rá jellemző.

Az Ipartanodának a szervita kolostor területén

tervezett elhelyezésével függött össze Feszlnek az a templom-kolostor-plébánia együttes terve,⁸⁹ mely a rend számára a Belvárosban lévő templom és kolostor elvesztését volt hivatva kárpótolni. Ezt Pest városa akarta építeni, hogy őket a mondott cél érdekében a Belvárosból kihelyezze, s egyben a rohamosan növekvő Terézvárosban létesítendő második plébánia ellátását rájuk bizza. 1847-ben a városi tanács erre formális ajánlatot is tett, ugyanakkor az ügygel foglalkozó vegyes bizottság tervkészítésről is gondoskodott. Ennek érdekében saját kebeléből április 14-én Széchenyit másodmagával megbizta a terv és a költségvetés beszerzésével. A két bizottsági tag a tervezést Feszl Frigyesre bizza.⁹⁰ A Feszlhagyatékban fennmaradt, szépen kidolgozott terv hosszú ideig a budai kapucinus templom és kolostor kivitelre nem került terveként szerepelt az irodalomban, de ennek téves volta az utóbbi időben kiderült.⁹¹ A terv, mely inkább a korai időszak stílusjegyeit viselte, egyemeletes, szélesen elnyúló kolostorépületet mutat, melynek rövid szárnyait a középen elhelyezett s a kolostorépitménytől jóval előreugró templommal kerítésül is szolgáló folyosók kötik össze. A kolostor emeletén páros nyílásokkal

képzett árkádsor nyílik a belső udvar felé. A szimmetrikus elrendezésű együttes egyik oldalán a plébánia, a másik oldalon a kolostor kapuja helyezkedik el. Az egytornyú templomba észak-olasz hatást mutató hatalmas kapuzat vezet, a toronyablakokat Feszlnél gyakori alul-fölül átlós négyzethálóba szerkesztett mérművek díszítik.

Az 1847 farsangján szinpadí szerencsétlenség következtében leégett Német Színház újjáépítésére a pesti Szépitő Bizottmány februárban rövid /négy hónapos/ határidővel tervpályázatot hirdetett. Feszl esetleges részvételére egyetlen csonkán megmaradt homlokzati tervből következtethetünk.⁹² Architektúrája korai éveinek stiláris sajátosságait mutatja, öt nagy emeleti árkádíve a Vigadón kiteljesedő monumentalitás-kedvelésről tanuskodik. Az árkádneyílásokba Shakespeare, Kisfaludy, Sophokles, Schiller, Molière szobrainak elhelyezését tervezte. A mögöttük lévő védett falsík felső részét falképekkel kívánta díszíteni, mire hazai középületen /külső fe-
lületen/ addig még nem volt példa. Az I. emeleti ablakoknál sajátos megoldással találkozunk, mely -
tudtunkkal - csak két másik tervén jelenik meg, ha módosított formában is, a mór fürdő tervén /1849/

és Dohány utcai zsinagóga bérházán /1851/. Geometrikus mintázatról van szó, melyben átlósan elhelyezett csonka négyzetek foglalják magukba a nyílások félköríves felső részét. Ez a nyílások feletti geometrikus dekoratív elem - származtatott, töredék formában is - jellemző rá, és nagyon gyakran előfordul nála, de csak kisléptékű diszítőelemként, mint a színházhomlokzat attika diszítésénél is.

Következő középület-terve az első azok közül, melyek Pest város tanácsához - nyilván bátyja, Feszli Ágoston révén - fűződő szoros kapcsolata következtében születtek. Ahogy az 1848-as áprilisi törvények az ország törvényhozását népképviseleti alapra helyezték, ugyanugy széleskörű képviseleti rendszert vezettek be a városok közigazgatásában is. Ennek alapján Pest városa 1848. jun. 24-én 247 képviselőt választott. Hogy e nagylétszámú testület működésének feltételeit biztosítsa, nyilvános tanácskozásai számára alkalmas és méltó helyet teremtsen, Pest városa az egykori Aldunator és Templom tér sarkán /a mai Erzsébet-híd pesti hídfőjének helyén/ "városi képviselők házának", azaz reprezentatív közgyűlési terem befogadására szolgáló épületnek építését kezdte el. Az építkezés 1848 szeptembertől 1849 végéig

folyt: elkészült a pince és a földszinti falak nagy része. Ekkor azonban abbamaradt, hiszen a szabadságharc bukásával, az abszolutizmus beköszöntésével a demokratikus rend e helyi otthonára nem volt többé szükség.⁹³ A falak részleges felhasználásával e helyen néhány év múlva a belvárosi plébánia épült fel, ugyancsak az ő terve szerint. /l. ott./

Az épület kiképzése a Feszlnél viszonylag ritka gótizáló architektúrát mutatja. A közgyűlési terem miatt az I. emeleten a szokásosnál nagyobb gótikus kettős ablakok felett az általa szívesen használt, középen megemelt szemöldökpárkány látható.

Igen fontos munkája volt Feszl Frigyesnek a pesti Dohány utcai zsinagógához 1851 elején készített, ugyancsak megvalósulatlan terve, melynek perspektivikus homlokzatterve egy színes litográfián napjainkig megmaradt.⁹⁴ Az irodalomban szívesen élő állítással szemben nem pályatervről volt szó, hanem önálló megbízásról, miként egyidejűleg a már korábban is tervező Hild Józsefnek és 1853 végén Ludwig Försternek ^{is} egyedi megbízást adtak.⁹⁵

Feszl Frigyes feladatát úgy oldotta meg, hogy a két telekhatárra egy-egy kétemeletes lakóépületet tervezett, s ezek mögött középen szabadonállóan

helyezte el a templomot, mely a lakóház-szárnyakhoz nem kapcsolódott. A lakóházaknak az előudvarra néző hosszú homlokzatát a földszinten árkádsor lazítja fel, melynek tengelyében egy-egy utcai kapu nyílik. A homlokzatokat vakművészen tagolt háromnegyed oszlopok szegélyezik, súlyosan formált, koronaszerű záródiszkekkel, mint monumentális formában a Vigadó rizalitjait. Főpárkányuk a Glósz-házhoz hasonló vas-kos törpeívezet, mely felett pártázatszerűen kiemelkedő, de inkább perzsa minták követésére utaló háromszög sorozat látható. Az egész terv - nyilván rendeltetése következtében - Feszli oeuvre-jében a legmarkánsabban keleties-izlámos jellegű. Ezt mutatják például a csak itt előforduló patkóíves nyílások is.

A gazdag, de lakóház léptékű architektúrával szemben a háttérben emelkedő templom monumentális léptékű és hatása. Velenceiesen fellazított középrésze a földszinten háromtengelyes bejárat, felette az emeleten négytengelyes ablaksorral. Az erre mintegy ráülő falsík az ablaksor áttörtségével szemben súlyos, a rajta szétterülő, átlósan szerkesztett négyzetekből képzett háló ellenére is. De a középső mezőt pilonszerűen közrefogó markáns szélső

szakaszokkal szemben a fölfelé fokozatosan aprózódó fellazulás szerves elemeként van jelen. Ez az átlósan szerkesztett négyzetekből képzett mérmű-háló vagy ugyanez mérműves tagolás nélkül, olykor lefutó vertikális elemekkel - Feszl egyik igen kedvelt motívuma. Megtaláljuk gróf Zichy-Ferraris Emmanuel feleségének a pesti Kálvin téri református templomban levő siremlékétől kezdve a bécsi Votivkirche pályatervén keresztül a Vigadó homlokzatáig. - Az említett pilonszerű homlokzati szakaszokat egy másik jellegzetes Feszl-motívum, egy háromtagu, pártázatszerű diszitmény koronázza, ezuttal a két lakóháznál már említett háromszög elemekből komponálva. Erre az jellemző, hogy középen a teljes elem, két szélen az elem félbevágott változata látható, de úgy, hogy töredékességet és tüszzerű hegyességet érzékeltetnek, akár sajátos akroterionból, akár nyolcszögmintából /egymásra fektetett, elforgatott két négyzet/, akár háromszögből jönnek létre. Az említett s a német színháznál is látható nyolcszög mintával középen fent találkozunk, a Mózes-táblák keretezéseként.

A felmagasodó, nyolcszög alaprajzu, szinte a homlokzat teljes szélességét igénybe vevő dobon emelkedő kupola, ill. az egész megoldás eltér Feszl-

nek az Országháza-tervvel kapcsolatban részletezett kupola-megoldásaitól. Ahhoz hasonlóan valószínűleg az építmény vertikális jellege nem tett lehetővé, s itt a monumentalitás igénye is a tervezett változat felé mutatott. Végül a kompozíció lényeges eleme még, hogy két kisebb kupolás, alacsony épületrész fogja közre a kupolás középrészt, ami tömegformálásban, sziluettben fokozza a keleties összehatást.

Lakóházak

Meglepően sok - bár nyilván nem minden - lakóhásról tudunk Feszl működésének első tíz esztendejéből, s ezek közül több még ma is megvan.

Közülük messze a legfontosabb a mai napig is szinte csorbitatlanul ép Oszvald-ház /V. Nádor u. 22./ . 1846/48-ban épült az Oszvald testvérek /Antal és József nürnbergi áru nagykereskedők, pesti polgárok/ számára az egykori Szél /később Nádor/ és Veréb /később Széchenyi/ utca sarkán, kivitelezője Zofahl Lőrinc építőmester volt.⁹⁶ Homlokzatán gazdag diszítőplasztika jelenik meg, lépcsőházát egykor pompás falfestés díszítette. 1864-ben szállodává alakították át, s több mint fél évszázadig Pest egyik legnagyobb szállodája volt "Frohner", majd

"Continental" néven.

Az épület jelentősége számunkra - kvalitásán túl - abban rejlik, hogy architektúrája megőrizte Feszli korai korszakának mindazokat a sajátosságait, formai megoldásait, amelyeket az előzőekben részletesen elmondtunk - kivéve természetesen a monumentális elemek jelenlétét. Ennek az épületnek segítségével elképzelhetjük, hogy milyen lett volna az Országháza, az Iparmű Tanoda stb. megjelenése, vagy milyen volt azoké, amelyekről csak tudunk, de ábrázolás nem maradt. Ugyanakkor architektonikus elemei, megoldásai csiraszzerűen hordozzák mindazt, amit kibontakoztatva főművén, a Vigadón és egyáltalán késői művein látunk.⁹⁷ Ez a homlokzatok minden részére érvényes, különösen azonban a szélső rizalitok I. és II. emeletet összefogó gazdag erkélyes építészeti egységeire. Itt és az erkélyek nélküli oldalhomlokzatokon is megjelennek a romantika, de Feszli által is kedvelt, alapsikból kiemelkedő fejek: antik mitológiai, középkorias és népies változatban.

Bár névleg középület, de valójában lakóház jellegű volt a Budai Takarékpénztár épülete, már csak azért is, mert - az általános gyakorlatnak megfele-

lően - lakóház résszel kombinált szerény hivatali helyiségeket tartalmazott: a földszinten üzletek, a második emeleten lakások voltak benne. Az egykori Fő /később Széchenyi/ utca 80. számú Duna-parti telken /ma a Várbazár középrészének helyén/ álló kétemeletes, középrizalitos épület emeletráépítéssel és átalakítással nyerte el formáját. Az építkezés 1847-ben történt, a takarékpénztár igazgató választmánya 1847. november 10-én, a leszámolás után, írásbeli nyilatkozatban fejezte ki elismerését, s Kauser is érdemesnek tartotta mesterfelvételi irataiban említeni.⁹⁸ Egykorú ismertetéséből megtudjuk, hogy nem "ónémet" stílusban, vagyis gótizáló modorban, hanem az Oszvald-házhoz hasonló architektúrával készült.⁹⁹ Sajnos az egyetlen fennmaradt ábrázolás gyenge minősége nem teszi lehetővé az architektúra értékelő értelmezését. 1875-ben, a Várbazár építésekor, lebontották.

Egyetlen bizonyíthatóan¹⁰⁰ nevéhez fűződő gótizáló lakóház az 1847/48-ban épült kétemeletes Glósz-ház /VII. Rákóczi ut 16. helyén/, Glósz Ferenc sertéskereskedő háza, mely az egykori Kerepesi ut és Dohány utca között átmenő telken állt, s az 1920-as években lebontották. Az engedélyezési

terven kívül fennmaradt a főhomlokzat részletesen kidolgozott, árnyaltan színezett terve is.¹⁰¹ Az igen kvalitásos, csipkefinomságu, részletgazdag homlokzaton megjelenik a már említett, Feszl által kedvelt, középen emelt ablakzáró szemöldök megoldás.

A Glósz-házzal egyidejűleg, 1847/48-ban épült a Nemzeti Múzeummal szemben a háromemeletes Bertha-ház /V. Múzeum krt. 23./.¹⁰² Bertha Sándor /1796-1877/ ügyvéd a reformkori mozgalmak agilis szereplője volt, Fáy Andrással résztvett a takarékpénztárak felállítását célzó törekvésekben, és az első hazai takarékpénztárnak mindvégig választmányi tagja volt, Széchenyi Istvánnak is bizalmas köréhez tartozott. Egyelőre nem tudjuk, hogy ez utóbbi körülmény révén jutott-e a Kauser-Feszl-Gerster irodával kapcsolatba, vagy fordítva történt. Házáról ábrázolás nem maradt fenn, 1879/80-ban Gottgeb Antal korai eklektikus házaváltotta fel.¹⁰³ Az eredeti engedélyezési terv sematikus rajzából nem sokat tudunk meg - miként pl. az Oszvald-, Glósz-, az ezután tárgyalandó Ballasovits-ház tervéből sem -, de egy 1861-ből származó cikk¹⁰⁴ alapján, mely dicsérően a fóti templom és Ferstel bécsi bank-épülete társaságában említi, sejthetjük, hogy korai stílusát mutató félkörü-

ves stilusu épületről volt szó.

- Ugyancsak 1847-ben készült el annak a háromemeletes sarokháznak terve, melyet gr. Széchenyi István a Felső Dunasoron /ma Akadémia u. 11. - Széchenyi u. 6-8./ szándékozott építeni. A Széchenyi-ház ismert - ellentétben a néhány évvel korábban épült, házával - nem bérház, hanem urasági épület lett volna Széchenyi István és családja, irodája, személyzete számára, valószínű vendégszobákkal és a földszinten üzlethelyiségekkel. Homlokzati terv hiján a fennmaradt két alaprajzból csak azt állapíthatjuk meg, hogy az egykoru klasszicista épületektől eltérően mozgalmasabb, differenciáltabb volt, feltehetően az Oszvald-ház homlokzatával rokon. Mindkét homlokzatán /feltehetően az I. emeleten/ erkély lett volna, a sarkon három emeletre kiterjedő zárterkély. Mind a költségvetésben szereplő kőfaragó munka mennyisége, illetve a szobrászmunka, valamint az egész épületnek viszonylag magas költsége rendkívül igényes megoldásra enged következtetni.^{104/a}

Feszl tervhagyatékában fennmaradt két, e korszakból származó, igen szép, finoman megrajzolt, szinte minden jellemző dekoratív motívumát felhasználó homlokzatterve, melyeket eddig nem sikerült azono-

sítani.

Az egyemeletes sarokház tervén 1848. márc. 6. keltezés látható, de a hónap és az évszám utolsó jegy-e eredetileg más volt, azt kivakarták és átjavították.¹⁰⁵ Valószínű tehát, hogy a terv 1847-ben készült. A rajzot az Országháza- és az Iparmű tanoda terven láthatóval rokon keretrajz szegélyezi. A 2-5-2 tengelyes homlokzat erkélyes középső tengelyét baldachinszerű szemöldökpárkány emeli ki, amely az erőteljesen formált kapuzattal összekapcsolva egyetlen építészeti motívumot képez. A rizalitban nyíló két, emeleti kapcsoló ablakot választja el egymástól, mint az Oswald-házon. A lizénákkal keretezett szélső és középső falmezők felső sarkaiban a Feszl által oly sokszor használt sarokkonzolszerű elemeket találjuk.

Az 1-9-1 tengelyes homlokzattal megoldott, datálatlan kétemeletes sarokház terv¹⁰⁶ két lapidáris szélső rizalitját az I. emelet jobb szélén baldachinszerűen megoldott erkély kiképzés hangsúlyozza. A baloldali érdekes módon csak hasonlít ehhez, de baldachinosan nem ugrik ~~hátra~~. Az architektúra stiláris sajátosságai Feszl korai időszakára utalnak. A főpárkány frizében erőteljes szerepet kap a zsínagóga tervnél említett háromszög motívum.

→ előre

A ma is meglevő Balassovits-ház /V. Váci u. 57./ architektúrájának Feszlre utaló vonásait Vámos Ferenc figyelte meg először, meggyőző stiluskritikai analízisével ő irányította a Feszl-kutatás figyelmét erre az épületre.¹⁰⁷ Megfigyeléseit kiegészíthetjük a lépcsőház mennyezetének Feszlre valló egykoru diszitő festése említésével, mely 1964-ben pusztult el villanyszerelő munkák következtében. A kétemeletes lakóház, mely természetesen csak stiluskritikai alapon és feltételesen sorolható a Kauser-Feszl-Gers-ter társulás művei közé, 1848/49-ben épült Balassovits Péter cukrászmester, pesti polgár számára az egykori Lipót utcában, kivitelezője Limburszky József építőmester volt.¹⁰⁸ A főpárkány alatt itt is, mint az Oszvald-házon, rozettába foglalt fejeket látnunk: Helena, Paris, Menelaos képét.¹⁰⁹

Feszl Frigyes oeuvre-jében két megépült villáról tudunk, ezek szerencsésen napjainkig fenn is maradtak. Közülük a korábbi Heckenast Gusztáv /1811-1873/ pesti könyvkereskedő és könyvkiadó számára épült Pilismaróton 1850 körül, de gyaníthatóan már 1848 előtt, színvonalas, gazdag belső diszitőfestéssel, nagy kiterjedésű, háromszintes telepített tájkerttel.¹¹⁰ A pilismaróti Heckenast-villa jel-

legzetes Feszl-architektúrával megoldott épület, alkotójának egyetlen fennmaradt ily nemű műve, az ugyancsak jelentős, de egészen más jellegű, favázás, svájci modoru Kochmeister-villa mellett. Az épületnek különös értéke az emeleti nagyterem mennyezetén és oldalfalain megmaradt gazdag diszitó falfestmény, de tudjuk, hogy több más emeleti helyiségében és lépcsőházában is ugyanilyen jellegű falfestés rejlik lemeszelve. A diszitófestés rajza, terve bizonyosan Feszltől származik, annyi rokon, ill. azonos elem található a Vigadó ~~festett~~ /tervezett/ és plasztikus diszitóelemeivel. Különös figyelmet érdemel a kompozíciót uraló négy mennyezeti figura. Ezek a nemzet dicsőségét, dicső multját voltak hivatva kifejezni. Az alakok eszményi típusok, az 1664-ben megjelent Nádasdy-féle Mausoleum képeinek - valószínű közvetett - átvételei. Architektúrájával kapcsolatban fontos mozzanat, hogy korai időszakából csak itt maradt fenn az a szinte minden tervén szereplő sarokpillér záró, tüskés koronászerű diszitmény és sajátos pártázatos-akroterionos diszitó elem, amely aztán a Vigadón éri majd el a monumentális kiteljesedését. Ugyancsak jelentősek a gazdag és változatos formában megjelenő, a nyílásokat kitöltő állókonzolok, melye-

ket szinte minden eddigi tervén láttunk, s melyeknek szerényebb változatával az Oszvald-házon is találkozunk. Sajátos, fából fűrészelt formában az emeleti erkély oszlopainál is megjelennek, hogy majd - további metamorfózis után - a Kochmeister-villa erkélyén lássuk viszont őket.

Homlokzati középrészének feltűnő hasonlatossága következtében lehet, hogy a Heckenast-villának egy korábbi, meg nem valósult földszintes változata az a gondosan megrajzolt, igen szép terv, melyet hagyatéka őrzött meg.¹¹¹ A szimmetrikus villa alaprajzi elrendezése teljesen megegyezik a klasszicista villák megszokott elrendezésével, csak homlokzatának formavilága különbözik tőlük.

Ugyancsak ebből az időből származik egy szépen megrajzolt, keretrajzba foglalt terv, mely felírása szerint "falusi lak", megoldása azonban inkább a XIX. században kibontakozó villaépítkezéshez sorolja. A lényegében szimmetrikus elrendezésű földszintes épület középső részén - mint még több Feszl terven majd - fedett kilátó terasz emelkedik.¹¹²

Az előzőhöz hasonlóan a villa és a vidéki lak között helyezkedik el jellegét tekintve az egykor Vecséshez tartozó ferihegyi Jurenák-kastély, me-

lyet Jurenák Frigyes Vilmos építtetett valószínűleg 1848 előtt. Alaprajzi konfigurációján kívül sajnos semmi közelebbit nem tudunk róla, de feltétlenül igényesebb épületnek kellett lennie, mert aközött a négy épület között szerepel, melyekről tulajdonosaiktól Kauser remekelengedési kérelméhez dicsérő bizonyítványt csatolt.¹¹³ Az alaprajzi konfiguráció ismeretében a kisebb jegyzetfüzetben több helyen megtalálható, gótizáló kastély-villa vázlatokkal nem lehet kapcsolatba hozni.¹¹⁴ Ez sokkal inkább lehetséges a már említett "falusi lak" tervvel kapcsolatban.

Miként az eddig ismertettek, úgy Feszl másik fennmaradt villája, a budai Kochmeister-villa /XII. Budakeszi ut 71./ is szimmetrikus elrendezésű. A favázás, svájci modoru lak a később /1876-ban/ osztrák bárói rangra emelt Kochmeister Frigyes /1816-1907/ nagykereskedő, a hazai kereskedelmi élet egyik legjelentősebb alakja számára épült 1852-ben.¹¹⁵ Az egykor öt holdas kertben álló, egyemeletes nyaraló Feszlre jellemző diszítőelemei a tornác emeleti részén levő "állókonzolok" s főleg a tornác mindkét párkányán végighuzódó, csipkeszerű diszitménysor, mellyel különböző formában gyakran találkozunk nála, legmarkánsabban a Vigadó nagytermének főpár-

kányában.¹¹⁶ Említésre méltó az ablakok lombfűrészelt fából kialakított keretelése is.

Az Oszvald- és Glósz-ház mellett az 1863-as "Hajnal" naptár csak a Fröhlich-házat /V. Sas u. 3./ tartja szükségesnek emliteni Feszl lakóházai közül. A háromemeletes bérház 1853/54-ben épült Fröhlich Frigyes nagykereskedő, pesti polgár számára, az egykori Két Sas utcában.¹¹⁷ A tulajdonos 1853 májusában átalakítási tervet nyújtott be a pesti Szépitő Bizottmányhoz, melyben a meglévő szárnyra harmadik emeletet, valamint utcai homlokzatot tervezett, és az udvart a telekhatár mentén egytraktusos, háromemeletes szárnyakkal kívánta beépíteni. Kivitel közben kiderült, hogy a régi épület vegyes falazata mállik, nem kellően teherbíró. Ezért a meglévő falazat nagy részét a földszinti boltozatokkal együtt lebontották, a csapos gerendafödémeket teljes egészében kicserélték, s így gyakorlatilag új házat építettek.

Homlokzatán az eddig látott, Feszltre jellemző elemek részben nem, részben halványabban, visszafogottabban jelennek meg. Leginkább a szélső rizalitok I. és II. emeletének kezelésében, az I. emeleti ablakok szemöldökmezőjének aprómintás, gyémánt-

metszés-motivumos megoldásában s a kapu feletti erkély páros öntöttvas konzolainak lombfűrész-munkás fakonzolokra emlékeztető formálásában fedezhetjük fel keze munkáját.

Egyéb művek

Feszl tervvázlatai közül kiemelkedik szépségével, finomságával és invenciózusságával az az emlékmű terv, mely egy ismeretlen bajor hadvezérnek készült.¹¹⁸ Keletkezésének körülményeiről, időpontjáról, esetleges megvalósulásáról nem tudunk semmit. A hasáb alakú befoglaló formába tömörített emlékmű gazdag és választékos részletképzése Feszl korai időszakát valószínűsíti, de tudjuk, hogy kedvelt motívumai egész életében elkísérték. Mivel bajor hadvezérről van szó, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy még müncheni tartózkodása idején készült.¹¹⁹

Az ortogonálisan és perspektivikusan felvázolt emlékmű minden irányban keresztet mutat, melyek egymáshoz simulnak, egymásba metsződnek. A keresztetek felső szárát viszonylag magas, súlyos három részes /középen egy teljes, a széleken két fél-motivumos/ pártázat koronázza. A kereszt vízszintes szárai alatt keletkező fülkékbe szoboralakokat állít,

melyek tartó konzolai alatt átlósan egy-egy ülő figurát helyez el. A másik átló mentén egy-egy oszlop tartja a fölötte levő szobor talapzatát. A terven megjelennek további kedvelt motívumai is, a kereszt függőleges szárán levő tükrös mező közepén emelt záradékos lezárása; a mező felső részének áttört mérnöves diszitése; e fölött a már több tervén látott nyolcszög diszitmény és a kereszt vízszintes szárai fölött a jellegzetes sarok-akroterionok. Dekorációs apparátusának ugyyszólván teljes arzenálját felvonultatja e terven.

Csaknem biztos, hogy az emlékmű nem valósult meg, az Ujépület előtt huzódó Sétatérre néző Széchenyi-házban berendezett Steingassner kávéház Feszl-tervezte belső kialakításáról viszont tudjuk, hogy elkészült. Ábrázolás, tüzetes, szakszerű leírás nem maradt róla, de egy 1847-ből származó lelkes beszámolóból sejthetjük, hogy az akkori viszonyok közt pompás volt.¹²⁰ Vizmedencéjének szoboralakjait Marschalko mintázta, a falakat pedig két fiatal, akadémiaát is végzett festő, Joseph Wehner és Wilhelm Kitzerow festette ki, színpadi hírességekkel, életképekkel, diszitményekkel.

1846-ban vagy 1847-ben Feszl vázlatot készített

3. a Sétatéren felállítandó zenepavillonra.¹²¹ A rajz Széchenyi István iratai közt maradt fenn. A szignálatlan terven látható ácsszerkezetű építmény timpanonos középrésszel néz a hallgatóság felé, de vázlatosan odavetett diszitményei: az állókonzolos megoldások, a páros oszlopok közti diszitmények jellege, az oromzatra helyezett zárópértázat, valamint Feszli jellegzetes, hátrafelé dülő felirata tanuskodik, hogy ő készítette. Ezt a Széchenyi és Kauser-Feszli-Gerster triász közt akkor fennálló kapcsolat csak megerősíti. Az építmény megvalósulásáról közelebbit nem tudunk.

"Pest-kőbányai liget-részevénytársaság" címen 1847-ben társulat alakult, mely Kőbányán a Városliget-hoz hasonló mulató kertet kívánt létesíteni. A város a közcélu törekvésekre 42 holdnyi területet engedett át, melyet a társulat be is fásított, két kisebb házat építtetett stb., de a vállalkozás nem vált be.¹²² 1847-ben azonban még Feszli Frigyessel

4. vendéglőt terveztek, melynek egy szép ábrázolása fennmaradt.¹²³ A tágas tornáccal körülvett, nagy kiülőtérasszokkal ellátott épület középrésze felett fedett, de szabad kilátó van, mint a már tárgyalt "falusi lak"-on és több más tervén. A kilátó tete-

jéről oldalt vezetett két ponyva levegős, oldott jelleget kölcsönöz az épületnek. Megépüléséről - közvetlen adatunk nincs.

Az 1822/23-ban épült Pfeffer-féle Dunafürdő /később Diana fürdőnek nevezték/ 1849 májusában, midőn Buda várának ostromakor Hentzi tábornok Pest városát lövette, súlyosan megsérült, tetőzete leégett. Pfeffer Ignác azonnal hozzálátott az épület kijavításához, de abban az évben építőanyag hiány miatt csak a tetőzetet tudták helyreállítani. A teljes helyreállításra és átalakításra csak 1850-ben került sor. Bár a kádfürdőnek gőzfürdővé való átalakítását a tulajdonos csak 1854-ben kérelmezte, a Feszl hagyatékban fennmaradt, 1849. dec. 14-én kelt vázlat már gőzfürdőről beszél.¹²⁴ Feltehető tehát, hogy az 1849-ben történt bombázás után már felmerült a gőzfürdővé alakítás gondolata, de ez nem valósult meg. Feszl részéről sem tudunk többet a ténylegesen történt állagvédelemmel, ill. helyreállítással kapcsolatban.

Feszl Frigyes terve a kapualjjal szemben lévő földszintes, teraszos szárnyra vonatkozott, s - a meglévő épülethez igazodva - klasszicizáló architektúrát mutatott. Fontosabb, hogy kapcsolatba hozható vele egy "mór fürdő" tervének vázlata.¹²⁵ Ugyanugy

7-tengelyes, földszintes, teraszos épületrészt mutat, a metszetből láthatóan épületszárnyak közé fogva, közepében szoborral, szökőkúttal. A másik tervvel való kapcsolatbahozás nélkül könnyen fantázia-tervnek tekinthetnénk, nem utolsó sorban exotikus formavilága miatt. Így azonban mint fürdőbe szánt mulató-épület, mint a korban divatos török fürdő egy fajtája, a Diána-fürdőben - ha esetleg csak az ő javaslataként is - valóságos alappal rendelkezőnek tekinthető.

Valamilyen mértékű orientális jelleggel Feszli legtöbb művén találkozunk, de markánsan keleties-iszlámos jelleget csak két korai terve mutat: ez a mór fürdő terve, és a Dohány utcai zsinagóga terve. Mindkettőnél nyilvánvaló, hogy a feladat jellege diktálta ezt a megoldást. A fürdő terve, mely munkái közül leginkább emlékeztet a granadai Alhambra oroszlános udvarára, több részlet tekintetében előképe a zsinagóga terv architektonikus megoldásának. Megtaláljuk rajta a pártaszerűen elhelyezett háromszög-sor motivumot, a lécszerűen formált elemekből álló geometrikus mintázatot, melyben átlósan elhelyezett csonka négyzetek foglalják magukba a nyílások patkóíves felső részét. Figyelmet érdemel az i-

gen artistikusan megoldott, enyhén előreugró, markánsan formált középső nyílás. Gazdag felső részét oroszlános oszlopok tartják, s a Feszlnél szokásos hármas pártázat átlós négyzethálójával gazdagított, szokatlanul nagy változata koronázza. Bár egyébként a súlyos, markáns koronázó elemek használata kedvelt építészeti eszköze.

- Nyilván építtetői szándékot tükröz a szobi Luczenbacher sirkápolna /1852/ gótizáló formája. A belül falképekkel díszített kápolnát a Luczenbacher testvérek /János és Pál/ építtették¹²⁶ belga származásu, állítólag már a XVII. század végén Szobon letelepedett, s később itt birtokot szerző /főleg fa-/ kereskedő családjuk temetkezési helyéül.

Másik, ez időből való ilyen munkájánál, gróf Zichy Manóné siremlékének /1854/ tervezésénél nem kötötték meg a kezét, így saját ízlése-felfogása szerint oldhatta meg a feladatot. 1851-ben a Bp. IX. Kálvin téri református templom kriptájában temették el gróf Zichy Emmanuel angol születésű, anglikán vallásu feleségét, Charlotte Strachant. Siremlékül később a templom keleti falához kis fülkét építettek, melyben a vörösmárvány szarkofágon fekszik a grófnő carrarai márványból faragott, imára kulcsolt kézzel

nyugvó alakja, Raymond Gayrard párizsi szobrász alkotása.¹²⁷ Feszli műve a fülke igen gazdag diszité-sű gótizáló keretarchitekturája és a fülke szerényebb, de ugyancsak gótizáló belső kiképzése. A Feszli-re jellemző motívumok közül kiemelendő a nyílás felső részét mintegy lefüggönyöző, csipke-könnyedségű kőrács, melynek átlós négyzethálóját négyleveles karélyok törik át, alul lándzsaszerűen formált növényi diszitménysor csüng le. - A megbízást az ügyet lebonyolító Zsivora Györgytől, feltehetően annak Henszli-mannal való kapcsolata révén kapta meg a Kauser-Feszli-Gerster társulás.¹²⁸

Végül egy olyan művet kell megemlítenünk, mely a 20-as évek óta elsősorban Vámos Ferenc írásaiban és írásai nyomán Feszli műveként szerepel.¹²⁹ Ez a Lánchíd pesti hídfőjénél létesített rakodópart, főleg a raktárházak és irodaépületek /1853/58/ együttese. Ez azonban nem Feszli műve, hanem az Országos Építési Igazgatóságon készült, Reitter Ferenc terve, kiviteli munkáit pedig Zitterbarth Mátyás végezte.¹³⁰

III. Romantikus alkotókorszakának második szakasza

/1854-1867/

1854. június 30-val, mint láttuk, megszűnt Kausser Lipót, Feszl Frigyes és Gerster Károly társulása, mivel megszűnt, ha nem is legális, de megtört és valami módon rendezett működésük lehetősége. Ez a változás Feszl Frigyes építészetiében, stiláris alakulásában nem jelentett cezurát vagy módosulást, de változtatott működése jellegén. Legfeltűnőbb, hogy lakóház építéssel, kivált nagyobb, az 1860-as évekig, amikor - még a mesterjog megszerzése előtt - az engedélyezési tervek már az ő aláírásával jelennek meg, nem találkozunk. Bár működhetett volna e téren is csupán tervezőként, hogy aztán esetenként valamelyik céhes építőmester kivitelezze tervét, mint Ybl vagy Máltás tette. De úgy látszik, hogy az építtetők az ilyen, akkor még komplikáltabb megoldást nem kedvelték, és Feszl sem ambicionálta. Maradtak tehát - kevés kivétellel - a pályázatok, sir emlékek, kisebb munkák és főleg Pest városának megbízásai.

Ami a stiláris alakulást illeti, az 1860 körüli évekig lényeges változás nem mutatkozott. Akkor egy-

idejüleg teljeseedik ki a Vigadón az, ami csíraszerűen kezdettől megvolt, és jelentkezik egy szerényebb mértékű újabb irányulás, ami a Vigadó oldalhomlokzatain is életre kel, de tisztábban látható a pesti takarékpénztár terven, a Váci /most Bajcsy-Zsilinszky/ uti lakóháznál vagy a Strommayer-házon.

Ez időszaknak, s egész romantikus alkotókorszakának lezáródását egyaránt jelenti - akár külső, akár belső jegyek alapján - a Vigadó ünnepélyes átadása /1865/, a mesterjog megszerzése /1866/ vagy a koronázási domb architektúrájának megalkotása /1867/. Közülük ez utolsó, mely országosan és szimbolikusan is jelentős, s számára az utolsó nyilvános, romantikus szereplést jelentette, kívánczik korszakhatárul.

Középületek, templomok

A pesti belvárosi plébánia épülete 1854/55-ben épült a városnak mint kegyurnak költségén az egykori Aldunasor és Templom-tér sarkán, az 1849-ben abahagyott "városi képviselők háza" földszintig elkészült részeinek részbeni felhasználásával. A munka lebonyolítása egy erre a célra alakított városi bizottság ellenőrzésével történt, melynek vezetője, egyben az engedélyezési tervek aláírója, Hild József volt.¹³¹ A kivitel - mint középítkezéseknél

rendesen - versenytárgyalások alapján történt, a közművesmunkát Wagner János végezte. 1895-ben az Erzsébet híd építése miatt lebontották.¹³²

A homlokzatok gótizáló-romantikus architektúrája puritánabb, mint Feszl egyéb ismert épületein, fantáziagazdag ornamentikájával itt nem találkozunk. Rávall viszont az emeleti ablakok szemöldökmegoldása, mely a csucsíves formát lépcsősen követi, s mellyel művein különböző változatokban többször találkozunk. Figyelemreméltó a nála máskor nem jelentkező, az emeletet összefogó kettős, illetve hármas gótizáló ívezet nagyléptékű motivuma. Mindezek ellenére feltűnő az a különbség, ami épületünk a Feszl ismert épületei közt mutatkozik. Az architektúra szárazabb, merevebb jellege a romantika késői szakaszát vetíti előre, a rizalitokat szegélyező emeletes falisávok viszont a klasszicizmus emeleteket összefogó pilasztereit idézi. A szélső rizalitokkal szegélyezett, sűrűbb axisállású, markánsabb oldalhomlokzaton nyílik a kapu; vizuálisan viszont a megemelt attikával koronázott középrizalitos Duna felőli erkélyes homlokzat jelenti a főhomlokzatot.

A bécsi Votivkirche pályaterve /1854/55/ az egyetlen, mellyel Feszl Frigyes Magyarországon kívüli

tervpályázaton vett részt.¹³³ Előzménye az volt, hogy Libényi János szabólegény 1853. február 18-án sikertelen merényletet követett el I. Ferenc József császár ellen. Az uralkodó szerencsés megmenekülése után fogadalmi templom építését határozták el. A templom tervére 1854. március 31-én nemzetközi tervpályázatot irtak ki, melynek beadási határideje 1855. január 31. volt. Feszl díjazásban nem részesült, de pályatervének három, rendkívül gondosan megrajzolt, nagyon szép lapja hagyatékában fennmaradt: a főhomlokzat nézete, a keresztmetszet és egy alaprajzi részletet tartalmazó tervlap. A jeligéül használt embléma az 1855-ös évszámot és az A.E.I.O.V. betűket, az ausztriai uralkodók jelmondatát /Austriae Est Imperari Orbi Universa/ tartalmazza.¹³⁴

Az épület teljesen gótizáló, amire Feszlnél alig van példa, monumentális terveinél egyáltalán nincsen, de a pályázati kiírás gótikus stílust követelt meg. Feszl homlokzata az egységesen gótikus formálás előírásának követése ellenére sem olyan akadémikusan száraz, amilyen Ferstel megépült Votivkirche-je vagy pl. Vincenz Statz terve. Ezen a homlokzaton is érzünk valamit abból, amit egyéb tervein láthatunk: részletformálására élesen metszett

geometrikusság, egészére valami teremő szabadságot árasztó, fantáziában gazdag könnyedség jellemző. Megtaláljuk rajta egyik kedvelt motivumát is, az átlósan szerkesztett négyzetekből képzett /ez esetben vak-/ mérműhálót, lefutó vertikális elemekhez kapcsolva. A metszetből megállapíthatóan csarnokrendszerű belső térben feltűnő, hogy a gótizáló architektúra mellett is teret szorít a tervein oly fontos szerepet játszó falképeknek.

Bár abszolút méretei egy épülethez viszonyítva szerények, művészi szempontból Feszlnék a Vigadó után legjelentősebb megvalósult és fennmaradt, monumentális jellegű építészeti alkotását kell látnunk a Dohány utcai zsidó templom szentély-kialakításában, illetve frigyszekrényében.¹³⁵

Hét évvel a zsinagóga-terv elkészítése után Feszl Frigyes ehhez a munkához úgy jutott, hogy a pesti izraelita hitközség összekülönbözött Ludwig Försterrel, a templom tervezőjével, s az 1857. év végétől kezdve nem tartott igényt tovább munkásságára. A templom tulnyomórészt már kész volt, a leglényegesebb hátralévő feladat a hiányzó diszitő munka elvégzése volt. Ezzel alighanem mindjárt 1858 elején megbízták Feszlt. Ő munkája során először is

átalakította a frigyszekrényt és teljesen új formálást adott neki, majd ezzel kapcsolatban kialakította a szentélyt és megtervezte annak berendezését.

A frigyszekrény gazdagon kiképzett, finoman megformált centrális építmény, belső arányaival és a templomhoz, kivált a szentélyhez viszonyított méreteivel, tömegességet érzékeltető formálásával monumentális hatást kelt. A kocka alapformát mutató építmény homlokzatának jelentős részét a rizalitszerűen előreugró, bélétes jelleggel megoldott, emelt félköríves nyílású portikusz foglalja el. Ezt romantikus vonalvezetésű, háromszögű oromzat zárja le, csucsán a Mózes-táblákkal. Az építményből - a rizalit mögötti alapsíkban maradván - a portikusz teljes szélességében négyzet alaprajzu, tömzsi és súlyos hasáb emelkedik ki, mely erőteljes kupolát hordoz. A kompozícióhoz szervesen hozzátartozik az a geometrikusan-mérművesen tagolt rácsozatos deszkafal, mely a frigyszekrényt két oldalon a szentély oldalfalával összeköti. Ezek mögé helyezték eredetileg az orgonasípok közül a legnagyobb méretűeket - a többi a frigyláda mögé került. A frigyszekrénynek a farácsozattal összekapcsolódó mai megjelenése tehát nem azonos az eredetivel: a kupoladobot közre-

fogó orgonasipoknak - a művészi összhatást sajnálatosan rontó - látványa jóval későbbi időpontból származik.¹³⁶ A két sorba komponált farácsozat s a remekmivű frigyszekrény-ajtó diszítése olyan átlósan szerkesztett négyzetekből képzett mérműháló, mely mint láttuk, gyakran és szívesen használt dekoratív elem volt nála. Az átlós négyzethálót és az abból lefutó vertikális elemeket - mely utóbbiak itt parányi, vékony oszlopocskák formájában jelennek meg -, oly módon komponálja, hogy a felső részen szélesebb, alul keskenyebb sávot képez a hálózat. Ilyen formán a mérművel be nem töltött, levegős középső részre látványban súlyosabb felső szakasz nehezedik.

Az egész kompozícióra jellemző - mint mindenütt Peszlnél - a súlyos és fellazított, a függönyszerű és a vaskos elemek velenceies játéka, kombinálása. Ehhez tartozik az alulról felfelé növekvő súlyosodás, melynek megvalósítására a legváltozatosabb eszközöket tudja mozgósítani. És ezt nemcsak a teljes kompozícióban érvényesíti, hanem annak egyes elemein belül is, miként azt a farácsozatnál láttuk. Ugyanakkor a farácsozat egésze, hasonlóan a vele azonos szinten tágasan feltárulkozó frigyszekrénykapuzathoz, fellazított hatásu - szemben a fölöttük

magasodó, kubusos jellegű, kupolát hordozó tömbbel és magával a kupolával. Részegységen belüli könnyedség-súlyosság kapcsolatot láthatunk a portikuszt közrefogó szakaszokon, ahol az oszlopokkal és az oda komponált diszülőhelyekkel lazított alsó rész súlyosabb, lapidárisabb felső részt hordoz. Ugyanezt tapasztalhatjuk magánál a portikusznál, ahol karcsu oszlopok nehézkes oromzatot hordanak. Belül a kapuméretű ajtó apró-elemes, aranyozott geometrikus diszitménye váltja ki a függönyszerű könnyedség-hatást - fölötte a zsufoltságban és plaszticitásban növekvő diszitmény, majd a hirtelen lapidárisan ránehezedő oromzat képviseli a súlyosságot. Ugyanez a jelleg figyelhető meg más módon a kupola alatti tömzsi-kubusos tömeg formálásában is.

Ugyanakkor a dekorációban észrevehetjük azokat a fészltre jellemző vonásokat, amelyekről már többször volt szó. A különböző formában jelentkező geometrikusság mellett a fejezeteknek a Vigadóval rokon formálását, az attikaszerű-pártázatszerű diszitmények alkalmazását, azok részben tüskés-töredékes hatásu formálását, növényinek és geometrikusnak keveredését stb. Meg kell említenünk a kupola indításánál pártázatszerűen huzódó diszitményt. Ennek

nemcsak formálása mutatja a jellegzetes Feszl-vonásokat, hanem alkalmazásának ténye is olyan jellegzetesség, melyet minden kupola-tervénél megtalálunk. S ha a kupola erőteljes kiemelkedése következtében ezuttal enyhébben is, de mégis előidézi, hogy az valamelyest bizáncias félkupolaként hasson. A kupolát olyan koronaszerű s egyben tüskés diszitmény zárja, melynek elemeivel, kezelési módjával Feszlnél sok helyen találkozunk, olyan más jellegű feladatnál is, mint például a Vigadó csillárjai.

A szentélyben található berendezési tárgyak tervezése is az ő nevéhez fűződik, kezdve a szentély öntöttvas rácsától, melynek motivumai a frigyszekrény ajtajánál és máshol is megtalálhatók. Ilyen a frigyláda előtt, a portikusz két oldalán álló rabbi-szék és kántorszék, továbbá két diszes karosszék, melybe azok ülnek, akik az ünnep délelőtti istentiszteleten a frigyszekrényből kiemelt tóratekeresztet ölükben tartják. Ő tervezte azt a két hatalmas 12 águ kandelábert, mely a frigyszekrény előtt áll, és a kisebb, szerényebb gyertyatartót. Művészi szempontból legjelentősebb az az előimádkozó pulpitus /sulchan/, mely egy ötletes szerkezet segítségével egyetlen gombnyomással szószékké alakítható át. A tölgyfából készült, gazdagon diszített szószéken is

megtaláljuk a Feszltre jellemző motívumokat, ezuttal a szokottnál kevesebb geometrikus elemmel, tűzaranyozásu fémveretekkel és aranyhimzésű zöld és vörös bársonydiszszel.

A templom teljes kifestése is Feszlt terve szerint készült. A festést 1931-ben megújították, a jelek szerint a régivel azonos módon. Mivel az eredeti állapotról részletes, jó minőségű fotóval nem rendelkezünk, szabatos összehasonlítást nem tehetünk.

Nem egészen másfél évtizeddel a német színház tervpályázata után, Feszlt Frigyes ismét találkozott a színházépítés problémájával. 1860 nyarán terve szerint épült meg a pesti nyári színház /"Thalia-színház"/, az egykori polgári lövöldével szemben /VI. Lövölde tér/ Alsdorf /Pfisterer/ Károly részére, aki e célra Pest városától nyolc éves koncessziót szerzett.¹³⁷ A színházról sajnos ábrázolással nem rendelkezünk, a Feszlt hagyatékban fennmaradt terv¹³⁸ és vázlatok, valamint egykoru leírások¹³⁹ alapján kell képét rekonstruálnunk. A Strohoffer István ácsmester által kivitelezett faszerkezetű építmény "architekturája" a Kochmeister villáénak nagyléptékű változata volt, az azt jellemző valamennyi Feszlt által kedvelt motívum felhasználásával.

Az egészében hodályszerű épületnek csak főhomlokzata és belseje kapott megkapó építészeti kiképzést. Nyilván erre vonatkozott az egykoru hirdások megjegyzése, melyek szerint a "modern faépítészet modorában" készült épület hatásosan stilizált és elegánsan diszitett volt, a legjelentősebb, amit e nemben akkor nálunk látni lehetett. Főhomlokzatát a kocsialáhajtó portikuszon kívül két erőteljes toronyépítmény jellemzi, ezek foglalják magukba a felsőbb szintre vezető lépcsőket. Három ^(páholy) soros, 16 méter magas belső tere nyolcszögű alaprajzon nyugszik, bazilikálisan kiemelkedő felső részén szalagszerűen végigfutó, igen nagy méretű folyamatos üvegezés biztosítja a világítást. Gazdag, figurális elemeket is tartalmazó, színes belső diszitése és ornamentális festése is kivívta a kortársak elismerését. Bizonyára nem tévedünk, ha ennek tervezését is - legalábbis fő vonásaiban - Feszlnék tulajdonítjuk.

Az 1860. augusztus 26-án megnyílt színház nem volt hosszú életű, Alsdorf nagyralátó vállalkozása eredménytelennek bizonyult. A nagy költséggel, mintegy 30-35.000 forintért épült színházat 1867 őszén lebontották, s anyagát a helyszínen elárverezték. ¹⁴⁰

A Magyar Tudományos Akadémia palotájának terve-

zése és megvalósulása fordulópontot jelentett a kor-
szak hazai építészetének történetében. Az e körüli
mozgalmakból Feszl Frigyes is kivette a részét.

1860/61-ben az Akadémia építési bizottsága rész-
ben meghívásos tervpályázat, részben felkérés útján
több tervet szerzett az építendő székházra.¹⁴¹ A
terveket 1861 júniusában a Nemzeti Múzeumban kiállí-
tották. A Képzőművészeti Társulat a kiállított ter-
vek megbírálására háromtagu bizottságot küldött ki
Feszl Frigyes, Weber Antal és Kauser Lipót személyé-
ben. A bírálatot, mely Henszlmannak Gerstrerrel és
Frey Lajossal közösen készített tervét találta a
legjobbnek, a társulat hivatalosan eljuttatta a "ma-
gyar tudóstársaságnak", egyidejűleg több magyar és
németnyelvű napilapban,¹⁴² valamint a társulat kö-
vetkező évkönyvében¹⁴³ közzétette. - Feltehetően
az Akadémia-tervekkel való foglalkozás nyomán, azzal
egyidejűleg /1861-ben/ vetette papírra Feszl a nagy-
szabásu feladat megoldására vonatkozó elképzeléseit
egy akvarell távlati kép formájában.¹⁴⁴ E vázlatot
a maga számára készítette csupán, sehova be nem
nyújtotta, soha nem publikálta. Ismertté csak 1925-
ben, tervhagyatékának megtalálása után vált.¹⁴⁵

Alaprajz, metszetek híján az elrendezésről csak

annyi állapítható meg, amennyi a perspektivikus ábrázolásról leolvasható. Feszl e szerint az egész tömböt egységesen beépítette, sarkain három, ill. négy tengelyes, háromemeletes rizalitokkal, közöttük a Duna-parton és nyilván az Akadémia- és az Arany János utcában kétemeletes szárnyakkal. A főhomlokzaton a szélső rizalitoknál alacsonyabb, erőteljes rizalit helyezkedik el, fölötte kupolával. A Vigadóval egyidejűleg készült, ahhoz sokban feltűnően hasonló architektúra mégsem egyszerűen annak parafrázisa. Már az említett alapelrendezés sem, a középső és a szélső rizalitok homlokzati megoldása szintén nem, az őket szegélyező, sok más terven is szereplő háromnegyed oszlopok ellenére. Bár a hatalmas közép-rizalit ugyanazt a velenceies fellazítást mutatja, mint a Vigadó és sok más terve, de ennek megoldása teljesen más. Markáns eleme a tervnek a középrizalit felett emelkedő, szegmensívesnek ható, pártázatos galléru kupola. E kedvenc motívumot két oldalon - a zsinagóga-tervhez hasonlóan - egy-egy kisebb, alacsonyabb kupola fogja közre. A lendületesen, elragadóan megfestett sok finom, apró részletmegoldást tartalmazó tervről mégis az a benyomásunk, hogy még ki nem érlelt vázlat. A hangsúlyos közép-

részen a kupola ellenére besüllyedő tömeg-tagolás bizonyára nem a végleges megoldást jelentette.

A rossz állapotban lévő debreceni református kistemplom helyébe új templom építésére 1862-ben pályázat zajlott le, s az év végéig hat tervet nyújtottak be. Feszli Frigyes is pályázott, terve azonban nem maradt fenn,¹⁴⁶ csupán egy korabeli, igen részletes ismertetés alapján alkothatunk képet róla.¹⁴⁷ A debreceni református egyháztanács gazdasági szakbizottsága 1863. ápr. 14-én egy szakértő albizottság véleménye alapján döntött a tervek sorsáról, amit az egyháztanács ápr. 1-én jóváhagyott.¹⁴⁸ A jegyzőkönyvben szerepel egy "Multra, jövőre tekints, ha magas bért nyerni törekszel" } terv elmarasztaló bírálata. E pályatervben joggal sejthetjük Feszli Frigyes munkáját.

Az említett ismertetés szerint az épület "byzanti modorban épül, mely mind a vallás szellemének megfelel, mind pedig a nemzeti jelentőséget illetőleg is jellemzőbb, mint bármely más építési alak". A téglalap alaprajzu templom "nyolc szögbe futó szentélyben" végződik. Főhomlokzatán, ahol a régi tornyot megtartja, három ajtó nyílik a templomba. Feltűnik egy nagyméretű rózsablak látható, majd e

felett egy hármás ivezetes ablak. A támfalakkal tagolt oldalhomlokzaton két szinten huzódnak a félkör-ives ablakok. Amennyire a leírásból ki lehet venni, három hajós csarnokról van szó, melyben lapos szegmensívek /ezt kritizálja is a bíráló/ tartják a vasgerendás síkmennyezetet. A belső tér három oldalán "hölgykarzatok" helyezkednek el.

Hagyatékában szép számban maradtak fenn kápolna - s főleg templomtervek, pontosabban vázlatok, leginkább homlokzati rajzok, akvarellek. Ezekről - felirat hiján - egyelőre nem tudjuk, hova készültek, milyen megbízás áll mögöttük. Természetesen az sem ismeretes, hogy mikor készültek, csak feltételelesen sorolunk néhány akvarell-vázlatot ebbe a korszakába.¹⁴⁹ Ezek az ismert időpontban készült, azonosítható tervekkel együtt mutatják a templom-tervezésben tanúsított aktivitását.

Egy szerényebb, szokványos félköríves stílusu, egytornyu kápolna tervén csak a sarkokat hangsúlyozó pillérek súlyos zárótömbje emlékeztet az ő módorára s még inkább a keresztmetszetben látható szentély-főoltár hordozza markánsan keze nyomát. A nem tisztán olvasható homlokzati felirat szerint 1853-ban vagy 1859-ben készült.¹⁵⁰ Egy kéttornyu, ro-

mános hangvételi vázlata, háttérben a Gellért-hegy-
gyel, alighanem az építendő ferencvárosi templomhoz
készült.¹⁵¹ Említést érdemel egy klasszicizáló mo-
dorban készült, ion oszlopsoros portikusszal és két
sisak nélküli toronnyal ellátott templom könnyed váz-
lata.¹⁵² - Egy sziklás háttér előtti, a zsámbéki
templom távoli reminiszenciáit hordozó, kéttornyu
templom az élete utolsó évében készített kőbányai
rk. templommal rokon. Oldalhomlokzatain megjelenik
a máshol is felbukkanó, észak-itáliai hatásról ta-
nuskodó oroszlános kapuzat.¹⁵³ Ezen emlékek sorában
érdemel említést egy gótizáló oltár, ill. szentély-
részlet lendületes akvarell-vázlata.¹⁵⁴

Lakóházak

Miként a Budai Takarékpénztár épületével tettük,
ugyanazon okból a Pesti Első Hazai Takarékpénztár
székházának pályatervét is a lakóházak sorában¹⁵⁵
ismertetjük. Az egykori Egyetem és Reáltanoda utca
sarkán /V. Károlyi Mihály u. 2./ építendő székház
tervezésére kiírt pályázat határideje 1858. novem-
ber 30-án járt le.¹⁵⁶ A beérkezett 12 - más forrá-
sok szerint 14 - tervet az intézet választmánya
dec. 28-án bírálta el.¹⁵⁷ Az első díjat Schnedár

János /1826-1896/, a k.k. Joseph Polytechnikum tanára, a másodikat Diescher József /1811-1874/ pesti építőmester nyerte.¹⁵⁸ Feszl "Takarék pénztár" jellegű, igen szépen megrajzolt pályaterve az emeleti alaprajz kivételével fennmaradt.¹⁵⁹ Egytengelyes, az I. és II. emeleten kőmellvédes erkélyekkel megoldott, összevont motivummal hangsúlyozott szélső rizalitok között egyeneszáródású ablakokkal újszerű homlokzatmegoldás jelentkezik, mellyel - többek között - a Vigadó oldalhomlokzatán találkozunk. Az utóbbinak főpárkány alatti törpeivezetes padlásablak mezőit is megtaláljuk diszítőelemként, vakarchitektúra formájában. Az újszerű homlokzatmegoldás legjellemzőbb elemei azok a mintegy átlósan a falba nyomott hasábok, melyek minden szinten függőleges tagoló elemként metszik a középkorias profilu övpárkányokat. Az épület jobb szélső rizalitjában kapuzat nélkül, passzázs-szerűen nyíló keresztboltozatos folyosó és az abból nyíló külön lépcső révén Feszl ugyanis leválasztja az I. emeletre helyezett takarékpénztár forgalmát a lakóház funkciójáról.

Az egykori Váci ut és Ó utca sarkára /VI. Bajcsy-Zsilinszky ut 21./ egy korábbi, finoman kidolgozott homlokzatterv és egy későbbi, részben vázla-

tosan megrajzolt terv maradt meg. Az ingatlan 1860/62-ben és 1867-től ismét Freystädter Antal tulajdona volt, akinek Feszl Kőbányán egyéb tervezést is végzett. Az első, jellegzetesen Feszl-architektúrát mutató, datálatlan terv¹⁶⁰ feltehetően Freystädter első birtoklása idején készült, de megépítésére nem került sor. A második változat¹⁶¹ historizáló architektúrája már a megváltozott közizlésről tanuskodik. A romantikus architektúráju homlokzaton Feszl a takarékpénztárnál alkalmazott elemekkel építkezik, főpárkányként megjelenik a Vigadó főhomlokzati frizének csipkeszerűen zsufolt változata. Vakolt homlokzatát az emeleteken, miként erre máshol is van példa nála, a korban kedvelt hármas fugázás élénkíti.

Ennek a homlokzat-típusnak rendkívül egyszerű változatát mutatja 1863-ban a már nem álló földszintes Breitner-ház /VII. Nagydiófa utca 13./.¹⁶² Jelentősebb az ugyancsak ebbe a típusba tartozó, rizalitjain gazdag kőmellvédes erkélyekkel diszitett, szintén lebontott egyemeletes Strommayer-ház /VII. Akácfa u. 5./ szerény méretei ellenére harmonikus és elegáns finommivű megformálásával. 1863/64-ben épült a Vigadó kivitelezésében is résztvevő Strommayer József kőfaragómester részére az Akácfa utca

és a Dohány utca sarkán.¹⁶³

Egyéb épületek

A bécsi Dreher Antal schwechati sörgyárát eladva 1862-ben megvette Perlmutter Jakab sörgyáros kőbányai telepét, s a következő években 640.000 forintért felépítette hatalmas kőbányai sörgyárát. 1863-ban Feszli Frigyes terve szerint, Zitterbarth Mátyás kivitelezésében elkészült a nagyméretű központi üzemi épület. Az építkezés szabálytalanul, engedély nélkül történt, ezért engedélyezési terv nem maradt ránk. De egy illusztrált kortárs-beszámoló¹⁶⁴ és a tervhagyaték több lapja¹⁶⁵ tanuskodik Feszli szerepéről és az épület milyenségéről. A Dreher sörgyár

9. központi üzemi épülete /X. Halom u. 42./ az egykorú litográfiáról leolvashatóan nem tartalmaz számottevő diszitó elemet, az ipari épületek szokványos képét mutatja. Az együttesben legalacsonyabb épület-tömeg, a hűtőház-rész homlokzatán jelenik meg csupán a párkányt metsző, átlósan a falba-nyomott hasáb-motívum, amit ebben az időben - mint láttuk -, Feszli szívesen alkalmazott.¹⁶⁶

A mai Vigszinház helyét is magába foglaló, terjedelmes Tüköry sörkert szabadonálló épületét /V.

Szent István krt. 12. helyén/ Tüköry Sándor építette át. A Tüköry-sör csarnok átépítése során szegcselt vastartókkal megoldott kiváltás segítségével bálók tartására alkalmas nagy csarnokot képeztek ki 1865-ben. Főhomlokzatát portikuszos bővítéssel módosították, s az épület kívül-belül új architektúrát kapott. Az engedélyezési terven¹⁶⁷ kívül fennmaradt a főhomlokzat részletesen kidolgozott, csupán tetőidomának formálásában eltérő terve is.¹⁶⁸ Külső-belső architektúráját az egymást metsző lineáris elemeknek az az alkalmazása jellemzi, amit 1860-ban körüli épületein látunk megjelenni, valamint a szegmens ívek kedvelése, ami szintén ez időszaknak sajátja. Az oromzat lezárásánál pedig viszontlátjuk azokat a tüskés, sajátos akroterionokat, melyeket kezdettől fogva oly szívesen alkalmaz.

Tervhagyatékában fennmaradt több kioszk-terv, illetve vázlat, amelyekről egyelőre nem állapítható meg, hogy hova szánták és hogy megépültek-e egyáltalán, datálásuk is kérdéses. Készülhettek a Széchenyi-sétatér, a Vigadó-tér, a Tüköry sörkert, a kőbányai Liget-részcsoport részére, vagy máshova is. Említendő egy "szegmens"-kupolás,¹⁶⁹ négy bástyaszerű tömeggel bővített centrális kioszk-

10. épület, melyből jobbra-balra nyitott folyosóval egy-egy kis szalon építmény érhető el.¹⁷⁰ Fennmaradt egy szépen megrajzolt-megfestett vázlat és még két lap egy 12 szögű, faszerkezetű tornáccal körülvett kiosk-épületről, diszitő és figurális festés szándékával,¹⁷¹ valamint egy könnyed ceruzavázlat, nagyobb szabásu, középén kétszeresen kiemelkedő tömeggel.¹⁷² Találunk továbbá a rajzok közt egy téglalap alaprajzu, hellenizáló architektúrájú kis épületet ábrázoló vázlatot, mely a pesti alsó rakparton áll, háttérben a Gellért heggyel.¹⁷³ Tetején ugyanugy szökőkút csobog, mint egy másik, szintén hellenizáló kis kioszkon, amelyet ~~1871~~ 1871-es városrendezési tervnél említünk részletesebben.
11. az

Diszépítmények, siremlékek, egyebek

Ünnepélyes alkalmakkor ideiglenes diszépítmények tervezése az építészek számára minden korban megtisztelő feladatnak számított. Feszli Frigyes ilyen feladatokkal 1857-ben, 1865-ben s a koronázáskor, 1867-ben találkozott.

Királylátogatási diszépítmények tervezésére először 1857-ben került sor, amikor I. Ferenc József császár feleségével, az ifju Erzsébet császárnéval ünnepélyes külsőségek között végigutazta az immár

konszolidáltak tekintett birodalmat. Magyarországi útja - hosszabb megszakítással - május 4-től szeptember 15-ig tartott. Fogadását mindenhol nagy ünnepegyességgel, a városok, utvonalak feldiszitésével rendezték meg. Így Pesten és Budán is dekoráció, kivilágítás, ideiglenes díszépítmények készültek.¹⁷⁴

Hogy ebben Feszl - különösen megvalósult építményekkel - milyen mértékben vett részt, nem tudjuk,¹⁷⁵ de számos terv, vázlat, alternatíva tanuskodik arról, hogy foglalkozott a feladattal. Ha nem is valósult meg közülük semmi, e vázlatok akkor is beszédes tanui az ilyen dekoratív feladatok megoldásában megnyilvánuló díszítő hajlamának és invenciózusságának. Említést érdemel egy a Redoute portikusától megfosztott, megrongált épületét takaró dekorációs architektúra, több diadalkapu vázlat s a budai vízivárosi kapu megvalósult építményéhez hasonló több vázlat.¹⁷⁶ - A szegedi királylátogatási építményekkel /diadalkapu és tribünök/ kapcsolatban is felmerül Feszl Frigyes neve, de egyelőre közelebbit nem tudunk, s nem ismeretes a díszépítmények képe sem.¹⁷⁷

1865-ben Feszl ismét hasonló feladattal kerül szembe. Egykoru híradásból tudjuk, hogy az ország-

gyűlés megnyitására érkező uralkodó fogadásához két diadaliv tervet készített, bár eredetileg a feladattal Szkalnitzky Antalt bízták meg.¹⁷⁸ A terveket nem ismerjük, a tervhagyatékban levő rajzokkal kapcsolatban sincs támpontunk az azonosításra. A jelek szerint egyébként a diadaliv nem épült meg.

A XIX. század elején a pesti Városház téren álló, omladozó barokk Szentháromság emléket le kellett bontani. Az új, gótizáló emléket, Andreas Halbig bécsi szobrász alkotását, 1863-ban állították fel a Duna-parton, a belvárosi templom előtti téren. Az ezt megelőző fél évszázad alatt az emlékmű felállítása állandó téma volt, megvalósítására pénzalap létesült. Az ötvenes évek folyamán több terv is készült.¹⁷⁹ A források hézagossága s részben egymásnak való ellentmondása következtében nem állapítható meg pontosan, hogy mi történt.¹⁸⁰ Az biztos, hogy nem tervpályázatról volt szó. De nem világos, hogy ki az, akit felkértek s ki az, aki maga ajánlkozott, s ki volt az, aki az ügy érdekében esetenként buzgólkodott. Szó van Johann Meixner¹⁸¹ bécsi, Johann Halbig müncheni, Marschalkó és Dunaiszky pesti szobrászról, fennmaradt a bécsi Friedrich Schmidt terve,¹⁸² s dicsérően említik Feszl

Frigyes valószínűleg 1859-ben készült tervét,¹⁸³ melynek egy vázlata hagyatékában fennmaradt.¹⁸⁴ A Szentháromságot szimbolizálni hivatott háromszög alapra szerkesztett gótizáló építmény középső fülkéjében látható a Szentháromság szoborcsoportozat. A háttérben a Duna mögött Buda tűnik fel, a ténylegesen megvalósult elhelyezéssel azonosan.

1859-ben Feszl egy sorozat köztéri kutat tervezett. Ezeknek egy lapja hagyatékában fennmaradt, rajta három, pesti környezetben elhelyezett kut tervével.¹⁸⁵ Egy másik lap képét régi folyóirat illusztráció őrizte meg csupán, az előzőekkel rokon formálású kuttal, háttérben hegyekkel.¹⁸⁶ Valamennyi kutterv Feszl Frigyesnek az eddigiekben látott, jellegzetes diszitő elemeiből építkezik.

A tervhagyatékban találunk több gázlámpa kandeláber tervet, közülük egy köztéri ráccsal összekapcsoltat,¹⁸⁷ s fennmaradt egy köztéri kuttal kombinált kandeláber terve¹⁸⁸ is. Mivel írásos forrás nem áll rendelkezésünkre, és különböző problémák merülnek fel, kérdés, hogy e fennmaradt tervek alapján Feszlnak tulajdoníthatjuk-e a Dunaparti öntöttvas rácsok és gázlámpa kandeláberek tervezését. A rácsokét, melyeket nemcsak az ujonnan elkészült

rakpart mellvédjéül használtak fel, hanem több helyen, ahol erre szükség volt, így a Vigadó előtti park kerítéséül vagy a belvárosi templom előtt álló Szentháromság- emlék körül is.

A rács és a lámpák szerzőségének problémája a következők miatt merül fel. A tervek közül csupán a ráccsal kombinált lámpának terve az, amely csaknem teljesen, de mégsem maradéktalanul azonos a megvalósulttal. Megjegyzendő, hogy a 3+1 águ kandelláber még kevésbé, de kétségtelenül valamennyire hasonlít a korábban épült kirakodó terület többágu lámpáihoz. És ezek a tervek nem tartalmazzak olyan motívumokat, melyek Feszltre lennének sajátosan jellemzők, ellentétben a másik három tervvel. Ez utóbbi a közül a háromágu több, teljesen a Vigadóról való elemet hordoz, és az 1866-os évszámot viseli. Ez mindenesetre az az esztendő, amikor az Al-dunasoron is befejezték a rakpart építését, és elhelyezték a rácsokat s a lámpákat, melyek nem ezek közül kerültek ki.¹⁸⁹ - Ami a ráccsal kombinált lámpa-terven a rácsot illeti, az sem teljesen, csupán sematikusán azonos a Vigadó előtt megvalósulttal. Ez a rajzon szereplőnél gazdagabb, és pedig a Dunagőzhajózási Társaság Lánchíd körüli kirakodó

Ln

terének Dunával párhuzamos, tér felőli rácsával azonos, és az északi valamint a déli nagyobb, díszesebb rácsával rokon, melyek láthatóan egy kompozícióhoz tartoznak. Az egész kirakodó létesítmény azonban, mint láttuk, az Országos Építési Igazgatóság műve volt. Hacsak - ennek ellenére - 1858 körül, a befejezéskor, a rácsok, lámpák tervezésébe Feszlt be nem vonták. /Az 1853-as rajzon¹⁹⁰ nem ilyen a rács!/ Ami nem lehetetlen, hiszen Pest város közterületéről volt szó, de erre nézve közvetlen vagy írásos bizonyíték nincs. Ha nem így van, akkor esetleg Feszl csak az egyágu lámpát tervezte, s a tervhagyatékban lévő rácsrajz csupán a meglévőnek sematikus jelzése.

A kiegyezés megtörténte után 1867. június 8-án a legnagyobb ünnepélyességgel s az alkotmányos előírásoknak megfelelően megkoronázták I. Ferenc Józsefet. Ennek során az uralkodó a koronázási dombra fellovagolva jelképes kardvágásokat tett a négy égtáj irányába, kifejezve ezzel, hogy az országot bárhonnan jövő támadás ellen védelmezni fogja. A koronázási dombot az ország minden vármegyéjéből összehordott földből készítették el az egykori Ferenc József /ma Rooseveltt/ tér közepén, a

Lánchíd tengelyében. A dombra három oldalról mellvéddel szegélyezett kis ut vezetett fel. Az építészeti megoldást, a mellvédeket Feszli Frigyes tervezte a Vigadónál is alkalmazott formai elemek felhasználásával.¹⁹¹ A tér rendezése idővel szükségessé tette az emelvény lebontását, ami 1877 augusztusában megtörtént.¹⁹² Feszli a koronázási ünnepségekhez szükséges egyéb dekorációkkal is foglalkozott, így fennmaradt egy, a Lánchíd közepére szánt baldachin vázlatos terve.¹⁹³

Külön fejezet Feszli működésében a Kerepesi temetővel, siremlékekkel, sírboltokkal kapcsolatos működése, mely nyilván jóval nagyobb annál, mint amiről a tervhagyatékban fennmaradt tervek, vázlatok hirt adnak.

12. Az 1847 nyarán megnyílt Kerepesi temetőt több mint egy évtizedig bérlő kezelte, 1860-ban a város a bérletet felmondta és a temetőt saját kezelésébe vette. 1861-ben magas kőfallal vette körül, kapui-nak megtervezését Feszli Frigyesre bízta. Egy meg nem valósult változat lendületes akvarell vázlata a tervhagyatékban fennmaradt, monumentális hatású kapuépítmény vasráccsal.¹⁹⁴ A ténylegesen készült /építmény nélküli/ öntöttvas kapuk a formai jegyek

alapján biztonsággal neki tulajdoníthatók, s a második világháború után részben még megvoltak.¹⁹⁵

A tervhagyatékban fennmaradt nagyobb számú sírbolt- és síremlék-terv, valamint Feszlnék Gerenday Antallal való szorosabb kapcsolata, illetve a Gerenday-féle sírkő részvénytársaságban való részvétele arra enged következtetni, hogy számos síremlék tervezése fűződik nevéhez.¹⁹⁶ E működésének mértéke azonban adatok híján egyelőre nem mérhető fel. A megmaradt tervek nagy részéről nem tudjuk még, hogy kinek készültek, s melyik valósult meg közülük. A síremlékekről feltételezhető, hogy legtöbbjük a pesti Kerepesi temetőben állt, vagy oda szánták. - Mind a sírbolt-, mind a síremlék-tervek közt egyaránt találunk klasszikus és romantikus hangvételiűeket, s ez utóbbiak közt gótizálókat és olyanokat, melyeken Feszls sajátos diszitó elemei jelennek meg. A már említett, megépült szobi Luczenbacher sírkápolnán és a jelentősége miatt külön tárgyalandó Leiningen-Westerburg sírkápolna^Itervén kívül fennmaradt további négy sírbolt terv közül három klasszikus architektúrájú /közülük Schmiedterer Ferencé és Jálics Ferencé/ egy - a legnagyobb szabásu közülük - gótizáló.¹⁹⁷ A gótizáló síremlék tervek-vázlatok közül említésre méltó apja síremlékének terve 1860-ból.¹⁹⁸ Leg-

jelentősebbek azok, amelyeken saját formavilága érvényesül. Ilyen - többek között - az Onhaiser család siremléke¹⁹⁹ és egy anonim tervvázlat.²⁰⁰ A szép számmal fennmaradt klasszikus siremlék-tervek közt találjuk Carlo Emanuele di Barbieri olasz karmester és zeneszerzőét /1822-1867/ és Mosonyi Mihályét /1814-1870/.²⁰¹

13. Külön figyelmet érdemel a Leiningen-Westerburg sirkápolna terve. A Feszl hagyaték talán legszebben és legfinomabban kidolgozott tervsorozata²⁰² keletkezésének időpontjáról, körülményeiről ezideig semmilyen adattal nem rendelkezünk.²⁰³ A minden felirat nélküli gondosrajzokon szereplő címerből és az alaprajz padlóburkolat-tervbe beleírt 1849-es évszámból állapítható meg, hogy gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornoknak, az aradi tizenhárom egyikének készült, megépítéséről azonban nincs tudomásunk.²⁰⁴ A gótikus épület külsején leginkább a kubusos-tömeges jellegű bejáratí portál formálása árulkodik tervezője keze nyomáról, nem utolsósorban a záradék-motívum közepén megemelt alakításával. Az átlós támpillérek erőteljes-vaskos elemmel való lezárása is jellemző rá, de az igazán Feszltre valló formálással a sirkápolna belsejében,

a szűkebb belső térben elhelyezett remekművű öntöttvas szarkofágon találkozunk. Az alkalmazott diszítőelemek, közöttük fölül a részben tüskésen-pártázatszerűen emelkedő diszitmények, alul - a Zichy sir-emlékhez hasonlóan - az átlós, áttört négyzetsorból lefelé mutató lándzsaszerű elemek az ő jellegzetes eszközei. Ugyanugy, mint az erős húzó tendenciát mutató "pillér"-ek erőteljes-vaskos lezárásai is.

Miként Ybl²⁰⁵ vagy Szkalnitzky,²⁰⁶ de más építészek is, Feszl is elfogadott az iparművészet körébe tartozó tervezési megbízásokat. Ismerve vonzódását a diszítő elemekkel való beható foglalkozáshoz, sejthetjük, hogy vonzódott az ilyen feladatokhoz, s e feladatok is természetes módon találtak rá. Ez a hajlandóság a Vigadó csillárjainak tervezésében találta meg a méltó és nagy feladatot, de említésre méltó két diszserlege is, a Masjon emlékbillikom /1857/ és Dominiko Ferro jubileumi serlege /1863/.

J. A. Masjon holland származásu hajóskapitány és hajóépítő volt, aki Széchenyi ösztönzésére jött Magyarországra. Először a Dunagőzhajózási Társaság szolgálatában működött, majd az óbudai hajógyár vezetését vette át. 1856 végén megvált a hajógyártól, hogy a Tisza-szabályozás munkálatainak irányítását lássa el. A távozó igazgatót a gyár tisztviselői és

14. munkásai egy közel 60 cm magas gótizáló ezüst serleggel ajándékozták meg, melyen 15 kis figura jelképezte a hajógyár tevékenységét és eredményeit. Tervezését Feszli Frigyesre bízta, öntőmintáját Weber és Kramarz Vince pesti szobrász készítette.²⁰⁷ Ez utóbbi a következő évben a Dohány utcai zsinagóga szentélyének berendezési tárgyainál volt Feszli munkatársa. A serleg öntését állítólag az óbudai gyár öntődjének vezetője, a rövidesen önállósuló Schlick Ignác végezte.²⁰⁸ Sajnos, az értékes díszmű meglétéről semmit sem tudunk, csak az igen jó egykorú fametszetes ábrázolás révén alkothatunk magunknak képet róla. A serleg elemei maradéktalanul gótizálóak, csoportosításuk tömegformálásuk révén mégis Feszli-mű jellegét veszik fel. A lefelé mintegy számkás kehely föül súlyosan zárul, s a záródás felett az ismert számkás-pártázatos elemsorral találkozunk. A serleg középrészén velenceiesen szét-huzott, fellazított csucsívsor uralkodik, felső részén miniatűr "körablakok"-kal. E felett végig a koronázó részre felfutó, s ott csucsívsorban végződő sűrű bordázat látható, Feszli kedvenc motívuma.

15. A Dominico Ferro részére készült serleg ennél-sokkal egyszerűbb, de - fából készült talpazata nélkül ugyan-budapesti magángyűjteményben a mai na-

pig megvan. A megajándékozott olasz származásu hajóskapitány volt, a Dunagőzhajózási Társaság hajózási felügyelője, aki ezt a serleget a társulat kapitányaitól kapta 25 éves szolgálati jubilleuma alkalmából, 1864 ujév napján. Tervét Feszl készítette, s az egykoru beszámoló szerint "ezüst anyagból az ó budai hajógyárban önték".²⁰⁹ Ez azonban nem helytálló, mert a mesterjegyből megállapíthatóan Cserekvitzky Ignác pesti ötvösmester készítette, 1863-ban.²¹⁰ A serleg eredetileg nyolcszög alaprajzu, élein oszlopokkal hangsúlyozott, három lépcsőfokkal megemelt márványozott fatalapzaton állott. A nyolcszögre szerkesztett serleg a hagyományos formát követi, díszítő elemeiben a gyémántmetézmotivum és a kehely alsó részén az élekre fel-futó levélmotivum, valamint az ezek közt elhelyezkedő "vitézkötés" jellemző tervezőjére.

IV. Romantikus alkotókorszakának betetőzése: a pesti
Vigadó /1859-1865/

A Vigadó²¹¹ elődje, a Pollack-féle klasszicizáló Redoute²¹² épület 1849-ben, Budavár ostromakor, Pest bombázása során súlyosan megsérült, a vele összeépült Német Színház pedig már 1847 februárjában leégett. A mindkét épületben szép számmal megmaradt használható helyiségeket bérbe adták: üzletek, raktárak, lakások, kávéház, vendéglő s a Rómer Flóris igazgatásával működő új gimnázium kapott bennük helyet. A bombázás érthetően elsősorban a fedélszéket, s a főhomlokzatot tette tönkre, amint azt az egykorú ábrázolások is mutatják. Az ideiglenes tetőzetet már 1849-ben megcsinálták, majd az állagmegóvást s a főhomlokzati, súlyosan megrongált portikusz eltávolítását végezték el /a földszinti árkádok kivételével/. A kiégett I. emeleti helyiségekbe /kisterem, nagyterem, cukrászda/ már 1849 október-novemberében a német színjátszás számára ácsszerkezetű ideiglenes "színházat" építettek Zitterbarth Mátyás terve szerint,²¹³ ahol 1849/51-ben folytak előadások.²¹⁴ 1852-ben aztán az Ujvásártéren /mai Erzsébet-tér/ felépítették a Német Színház nyolcszög alaprajzu,

sokkal nagyobb ideiglenes épületét.

A Redoute és a Német Színház ujjaépítésére az abszolutizmus első éveitől kezdve gondoltak, felsőbb helyről is szorgalmazták, de anyagi fedezet híján csak hosszú évek múltán történhetett valami.

Ma még nem áll tisztán előttünk minden tekintetben ezeknek az éveknek krónikája, melynek alapján nyomon követhetnénk az építési szándék alakulását, közbenső tervek születését. Ismerünk különböző időpontokból származó, számunkra nem mindig egyértelmű hiradásokat, tudunk különféle datálatlan tervről. Néhány fő mozzanat azonban kibontakozik, és megállapítható, hogy többnyire elsősorban a Redoute helyreállítását tervezték, hiszen még ennek költségfedezete is nehezen volt előteremthető.²¹⁵

Az 1849-es pusztulás után az első fontos lépés az 1853. okt. 8-án kelt községtanácsi határozat volt, melynek alapján Hild József a Redoute ujjaépítési tervét elkészítette.²¹⁶ A tervet 1854. márc. 30-án a községtanács elfogadta, s ápr. 22-én engedélyezés céljából a Helytartósághoz továbbította. A Helytartóság máj. 13-án kelt leiratában azt kívánta, hogy Pest város tanácsa vizsgálja meg, nem lenne-e célszerűbb és hasznosabb - tekintettel

a város rossz anyagi helyzetére - az épületet jövedelmező módon lakások, üzletek, raktárak céljára alakítani át. Hild József jun. 22-én kelt szakvéleményében ezt erélyesen elutasította, s hangoztatta, hogy az épületet minden szempontból az eredeti rendeltetésének megfelelően célszerű helyreállítani. A város Hild véleményét, a kért becsléseket és kimutatásokat továbbította s ugyanezt az álláspontot tette magáévá. Ezek után a Helytartóság az elvi jóváhagyást megadta, de tekintettel a város pénzügyi helyzetére, az építkezés elhalasztását rendelte. Hild jóváhagyott terve a Pollack-féle épület jelentős átalakítását-bővítését irányozta elő, bár a klasszicizmustól - igaz, késői változatát alkalmazva - nem tért el, erre következtethetünk a fennmaradt, nem egyértelműen azonosítható tervekből.²¹⁷

1856. jan. 12-én újabb javaslat került napirendre, mely Boscovitz L. József által részletesen kidolgozott tervezet alapján alakítandó részvénytársaságra bízta volna a helyreállítást.²¹⁸ Azonban ebből sem lett semmi, s csak közel 3 év múlva, az 1858. nov. 22-én hozott községtanácsi határozat²¹⁹ nyomán vettek az események olyan fordulatot, melynek nyomán, ha akadozva is, az építkezés végre meg-

indult. Az 1858-as határozatnak egyik leglényegesebb előzménye volt, hogy az osztrák birodalom belső vámhatárainak megszűnése következtében feleslegessé vált harmincad hivatal épülete csere-szerződés révén 1856-ban a város birtokába kerül. A vámépület lebontását irányozva elő, még abban az évben elkészítették a terület parcellázási tervét, s az így keletkező négy szép, nagy, a város kitűnő pontján lévő telek eladásával - ami 1860-ra megtörtént - számolva, már neki mertek rugaszkodni a nagy vállalkozásnak.

1858. nov. 22-én tehát - ki tudja hányadszor - a közságtanács határozatot hozott az ujjaépítési munkák mielőbbi megkezdéséről, s intézkedett a meglevő tervek felülvizsgálatáról, vajon az eltelt idő alatt nem vált-e szükségessé módosításuk. Az e célra kinevezett, közságtanácsi tagokból álló bizottság szakértők bevonásával Redoute építési albizottságot /Wieser Ferenc, Ybl Miklós, Diescher József, Feszl Frigyes és Szumrák Pál mérnök/ küldött ki, mely 1859. febr. 27-én véleményezte Hild József tervét.²²⁰ A tervet gazdaságosnak és célszerűnek ítélte, de több észrevételt, módosítási javaslatot is tett, például azt, hogy funkcionális okokból a

bal szárnyból a jobb szárnyba helyezték át a főlépcsőházat. Egy hónap múlva, márc. 27-én Feszl-Frigyes tervvázlatát tárgyalják, mely az oldalszárnyban levő főlépcső centrális elhelyezését javasolja. Ezt az albizottság, melyben Diescher helyett Wagner János, valamint az előzőkön kívül Hild József szerepel, elfogadja azzal, hogy az ajánlott köralakú lépcső helyett derékszögű alkalmazandó. Az így módosított tervvázlatot kell mértékadónak tekintenie annak az építésznek, akit a községtanács meg fog bízni a teljes terv elkészítésével, a részletek kidolgozásával, költségvetés készítésével stb.²²¹ A Redoute Építési Bizottmány magáévá teszi az albizottság álláspontját, s a községtanácsához benyújtott jelentésében²²² annak elfogadását javasolja, egyben azt, hogy a munkákkal Feszl Frigyeset bízzák meg, Hild irányítása és ellenőrzése mellett. Azt is javasolja, hogy mind Hild, mind Feszl 1000 frt honoráriumban részesüljön. Hildnek ezt azért kívánta juttatni, amit a városi épületek érdekében tett, különösen pedig a német színház pályaterveinek korábbi összedolgozásáért, a Redoute felújítási tervekért és annak ismételt kisebb módosításaiért. Feszlnak pedig Hild terveinek leendő átdolgozásáért. - Mind-

ezt az 1859. ápr. 2-i községtanácsi ülésen²²³ elfogadták, s ápr. 6-án Feszlt a tervezési munkákkal megbízták.²²⁴

Ez az a pont tehát, ahol a Redoute tervezése Hild kezéből Feszlt kezébe csuszik át. Hogy ez miként történt, arról a hivatalos iratok a mondottaknál többet nem árulnak el. Feltehető, hogy az egész nem ott, a márc. 27-i albizottsági állásfoglaláson dőlt el. Bár azt azért tudnunk kell, hogy a korszak építőgyakorlatában nem áll példa nélkül, hogy más készíti az alaptervet és más dolgozza ki részletesen. Nem zárhatjuk teljesen ki tehát, hogy itt is volt eleve már valami ilyesmiről szó. Valószínűbb azonban - hiszen az épület stílárisan is lényegesen változott -, hogy Hild végülis maga engedte át a munkát. Az biztos, hogy nem a háta mögött, őt mintegy kijátszva történt a dolog. Ez az ő rendkívüli tekintélye mellett nem képzelhető el, s amint láttuk, már a módosító jegyzőkönyvet is egyetértően aláírta. Tagja volt továbbá a Redoute Építési Bizottmányának és a városi községtanácsnak is, tehát a döntéseknél mindig és mindenhol jelen volt. Hogy a munka átengedésében mennyire játszott szerepet a jóval fiatalabb építész-társ iránti rokonszenve, esetleg egyéb megfontolások vagy kora és elfoglaltsága - nem tudjuk. Az előző

két esztendő csődügyéből éppen csak kiláboló, hetvenedik életévében járó mester, ki változatlan foglalkoztatottsággal fenntartotta irodáját, teljes energiával dolgozott az esztergomi székesegyház hátralévő munkáin, a pesti bazilika óriási építkezésén - lehet, hogy egy újabb, nagyszabású középület munkálatairól könnyű szívvel, sőt szívesen lemondott. A lényeges, hogy Feszl szerephez jutása nem alattomban történt, s hogy ez a két mester viszonyában láthatóan semmilyen problémát nem okozott.

Feszl nagy energiával lát a monumentális feladat megoldásához, tudjuk a városnak is sürgős volt, s rendkívül rövid idő, másfél hónap alatt az akkor még középrizalitos kész terveket bemutatta. Egy szűkebb szakértő bizottság /Hild József, Wagner János, Wieser Ferenc, Ybl Miklós, Szumrák Pál/ máj.19-én észrevétel nélkül egyhanguan elfogadja a terveket,²²⁵ s a városi tanács 1859. máj. 25-én a Helytartóság budai osztályához jóváhagyásra felterjeszti.²²⁶

Ekkor azonban a végre megindult Redoute-építési folyamat egy időre megtorpan. Az áprilisban kitört s a zürichi békével novemberben végetérő olaszországi háború késlelteti az ügyet, s csak a következő év elején születik meg a felsőbb állásfoglalás. Közben

1859 októberében Ybl Miklós, Hans Petschnig, Pribék Béla városi mérnök /Hild József veje/ és Szumrák Pál városi mérnök litografált rajzokkal kísért terjedelmes memorandumot nyújtott be a városnak a Redoute-építési koncepció teljes megváltoztatása érdekében.²²⁷ A részletesen indokolt ellenterv-vázlat felcseréli a Redoute és a Színház helyét, ez utóbbi félköríves tömegét a Duna-felőli oldalra helyezve. A színház tervezésénél bevallottan Semper drezdai színházát tekintették követendő példának. A memorandum azonban nem változtatta meg a dolgok menetét. Az 1860. febr. 4-i helytartósági leirat ugyanis a Feszl-tervet alapjában elfogadta, csak részletes észrevételeket és előírásokat tett.²²⁸ A legjelentősebb az volt, mellyel javasolta a hagyományos arányu középrizalit meghosszabbítását pilonok hozzáépítésével, hogy ezek egyikében lehessen a nagyterem galériájára felvezető lépcsőházakat elhelyezni, a tervezett szűk csigalépcsők elhagyása érdekében. Ugyanakkor javasolta, hogy a rizalit területét kapcsolják a nagyterem területéhez. Az átdolgozott és kibővített tervsorozatot /14 lapot/ és egy műleirást 1860. apr. 3-án küldték fel ismét jóváhagyásra, amit aztán jun. 11-i keltezéssel meg is kaptak.²²⁹ A

Helytartóság leiratai természetesen szakfórumnak, az Országos Építési Igazgatóságnak szakvéleményén²³⁰ alapultak, melyeknek érdemi szerzője Reitter Ferenc volt. Ezek figyelemre méltó művészi értékeléseket és elismerést is tartalmaznak, melyek részben csak a pizskozatban találhatók, részben nem kerültek át a helytartósági leiratokba.

A Vigadó ránk maradt tervanyaga részben az egykori székesfővárosi mérnöki hivatal tervtárából, részben Feszli tervhagyatékából származik. A mintegy 150 Feszltől eredő vagy az ő irányításával készült terv között sok a befejezetlen vagy vázlatos rajz, meg nem valósult vázlat, részlet és munkaközi rajz. A helytartósági jóváhagyás alapjául szolgáló alap tervsorozat 14 lapjából 8 lap van meg, ezek egy kivételével 1859 április-májusában készültek, de ezeken a második felterjesztéskor módosításokat eszközöltek, s a lapokat 1-14-ig sorszámmal látták el. Ugyanekkor készült a déli homlokzat nézete, a később építendő német színház homlokzatával egyberajzolva.²³¹

Az építkezéshez a felsőbb engedély tehát megvolt, s bár a szomszéd háztulajdonosok tiltakoztak, hogy a pilonokkal növelt rizalit házaikból a kilátást rontja, az év végéig huzódó és legfelsőbb helyen is

elutasított panasz sem akadályozta meg, hogy 1860. jul. 25-én, a bontás megkezdésével a munkálatok meginduljanak. Szept. 1-én megkezdődik a dunai szárny alapozása, s 1861 végén a dunai és az északi szárny falai földszint magasságában már állnak. 1862 decemberében a fedélszék is elkészül, 1863 őszén a bazárrok és a söröző bérbe adható s 1864 végén az épület kész. 1865. január 15-én nagy bállal megtörténik az ünnepélyes megnyitás, s február 20-án Krásznonyi főpolgármester a neki átnyújtott diszkuksot a tanácsnak adja át, és elrendeli, hogy azt a városi letéti hivatalban őrizték meg. Egyben intézkedik, hogy irásbeli köszönetet nyikvánitsanak mindazoknak, akiknek jelentősebb szerepe volt az építkezés körül, így Feszl Frigyesnek is.²³²

Az építkezés irányítása a Redoute Építési Bizottmány kezében volt, s a lebonyolítás egy e célra készített szabályzat²³³ alapján történt. A terveket Feszl Frigyes készítette, az építési ellenőrt a városi mérnöki hivatal biztosította. A kivitel munkanemenként kiviteli versenytárgyalások alapján történt, a legnagyobb volumenű tételt, a köműves munkát Diescher József és Wagner János végezte.

A kiviteli munka során különféle huza-vonák adódtak, 1861 folyamán például a kivitelezők panaszkodtak, hogy a szükséges terveket csak nagyon késedelmesen kapják meg, s így nem tudnak kellőképp haladni. Feszl Frigyes rámutatott több, rajta kívül álló tényezőre, részben hivatkozott arra, hogy az évi 2000 forintos honoráriumért, amit számára idő-két évre közben megszavaztak, ilyen tervezői munkát nem lehet elvégezni. Az általános külföldi gyakorlatra hivatkozva a kivitelezési összeg 3,5 %-át kérte, fix áras alapon 10.500 forintot. Szumrák Pál 1862. jan. 2-án kelt szakvéleményében²³⁴ ezt támogatta, sőt megemlítette, hogy külföldön monumentális épületek esetében 5 %-ot szokás fizetni. Ennek alapján 1860. jan. 18-án ilyen tartalommal Feszl Friggyessel a város a szerződést megkötötte.²³⁵ - Feszlnak még egy honorárium vitája volt a várossal a belső be-
rendezés, csillárok stb. tervezési díjával kapcsolatban. Ezen a címen 1865-ben mintegy 3.500 forintos követelést nyújtott be, de - noha a Redoute Építési Bizottmány melegen pártolta - sem a város, sem a fellebbviteli fórumok nem ítélték meg számára.²³⁶

A Vigadó koncepciónak lényeges eleme volt a társzművészetek bőséges részesedése az összműben. Ez

Feszli Frigyes elgondolásában alapvető szerepet játszott, de az építtető Pest városi testületnek is ez volt a szándéka, csupán később, anyagi okokból farragott le belőle egyre többet. A szobrászati diszítésből Alexy Károly készítette az "előszökellék" oszlopok táncoló figuráit, és vele akarták csináltatni a hat főhomlokzati szobrot, ami aztán pénz híján elmaradt.²³⁷ Marschalkó János készítette a többi plasztikai művet, így a főpárkány alatti frizmezőkbe a királyfej domborműveket,²³⁸ valamint több agyagminta is kikerült a keze alól, melyek aztán nem valósultak meg. - A részben meg sem valósult szobrászati diszítésnél sokkal jelentősebb volt, nagyobb általános érdeklődést is váltott ki a belsőnek falképekkel való diszítése. Itt született meg az újabb magyar monumentális falfestés. A freskók festésének ügye - a dolog természetének megfelelően - csakis az építkezés előrehaladottabb stádiumában került napirendre, s több évvel az építkezés elkészülte után fejeződött be. Legjelentősebb része az akkor általában magyar népmondának tekintett Árgirus királyfi története, megjelenítő falkép ciklus volt, Lotz Károly és Than Mór műve a diszlépcsőházban. Ugyanitt tőlük még allegorikus képek is láthatók,

részben a ciklus darabjai közé beillesztve, részben az oldalfalakon, aranyalapú megoldással, fölöttük egy-egy kör alakú kép puttókkal. A "Csemegetár"-ban /büfében/ egymással szemben Than Mórtól Attila lakomája és Wagner Sándortól Mátyás győzelme Holubáron, valamint allegorikus puttók Lotztól. A nagyterem mennyezetének közepén Thantól a magyar címer, körülötte a Duna, Tisza, Dráva, Száva allegorikus ábrázolása. Amint látjuk tehát ikonográfiailag nemzeti jellegű /népmonda, eredetmitosz, dicső magyar király/ és egyetemes-akadémikus /allegóriák/ témákkal találkozunk. Képi megjelenésben viszonylag kevés magyaros figurával dolgoztak a művészek, az általános európai, főleg XIX. századi emelkedett stílusú, akadémikus alakokkal valósították meg elképzeléseiket, melyeknek művészi jellege a bécsi és részben a müncheni iskola követését mutatta.²³⁹

Minket mindez - a társművészetek szerepének mértéke, milyensége, ikonográfiai programja - elsősorban annyiban érdekel, amennyiben Feszl Frigyesnek szerepe volt benne. Már említettük, hogy a gazdag szobrászati-festészeti díszítés a mester koncepciójához alapvetően hozzátartozott. Az már kevésbé világos, hogy részletekbe menően mi fűződik az ő ne-

véhez, az ő alkotó fantáziájához, s mi a közreműködő művészekéhez, esetleg más befolyásos személyekéhez. Az sem ismeretes, hogy az egész - tudjuk, töredékesen megvalósult - diszitőprogram mennyiben egy egységes, de nem végigvitt program eredménye, s mennyiben kompromisszumok szüleménye.

Ami a nemzeties törekvéseket és - talán kisebb részben - az európai motivumok párhuzamos jelenlétét illeti, abban valószínűleg mindenki, akinek befolyása volt a dolgok alakulására, egyetértett. Feszlnék ilyen irányu szemléletéről tanuskodnak rajzai, vázlatai. Az az utóbbi évtizedek szakirodalmában feltűnt álláspont azonban, hogy a Vigadó dekorációjának megvalósult kialakítása Feszl Frigyes önálló műve, tételesen egyelőre nem bizonyítható. Hogy volt beleszólása, s főképp elképzelése, az biztos, sőt valószínűleg erre vonatkozó terve is. De hogy mi történt az ő szándéka szerint, egyáltalán milyen mélységig szólt bele, akart beleszólni a diszitőprogram ikonográfiai, formai megoldásába, az nem látható még világosan.

Az Árgirus téma például - saját nyilatkozata szerint - Ipolyi Arnold javaslata volt,²⁴⁰ ugyanakkor Than és Lotz azt állítja, hogy a témát ők vá-

lasztották,²⁴¹ sőt Than Mór emlékirataiban a téma-
választás érdemét kizárólag magának tulajdonítja.²⁴²
A Csemegetár két képére 1864-ben a témák megjelölé-
sével /Attila lakomája, Mátyás király mennyegzője/
az építési bizottság hirdet ugyan pályázatot,²⁴³
melynek Feszl is tagja, de nem állapítható meg,
hogy az elgondolás mennyiben származik tőle. Viszont
Pest város tanácsának 1864. dec. 16-i ülése, mely
e pályázat ügyében dönt, elveti az Attila lakomája
témát s úgy határoz, hogy "a másik falra festendő
képre nézve pedig Feszl Frigyes építész által meg-
felelő tárgy választassék",²⁴⁴ ami Feszlnek az i-
lyen ügyekben játszott fontos szerepére utal. - U-
gyanakkor az "előszökevény" oszlopok domborműveinek
tematikus meghatározásában is dokumentálható a ter-
vező építész döntő szerepe. Henszlmann szerint az
"előadandó tárgyat ugyan maga az építész... jelel-
te ki nagyjában, de hogy ... változatosság és kép-
zelő tehetség ... uralkodik, az egyes egyedül Alexy
érdeme. Ő alakítja az ugyanazon tárggyal t.i. a
tánczczal foglalkozó tizenhat alakját úgy, hogy a-
zok mindegyike különbözvén a hozzá hasonlótól, e-
gyenként jelenik meg...".²⁴⁵ - A diszitőprogram
további, bár művészileg szerényebb eleme, a diszitő-

festés a jelek szerint Feszli tervezői munkája, ezt nemcsak azok milyensége, hanem a tervhagyatékban található vázlatok alapján is állíthatjuk.²⁴⁶ Eh-
16. hez járuló adalék Kauser József visszaemlékezése is:
"Hátha még az általa kívánt gazdagabb színskálában fejezhette volna be művét, hiszen váltig mozaikokról, gobelinekről és általa tervezendő függönyök és szőnyegekről álmodott!"²⁴⁷

A Vigadó tehát Feszli Frigyes elképzelésében a társzművészeti alkotásokat is magába foglaló, a be-
17. rendezésre, iparművészeti tárgyakra is kiterjedő Gesamtkunstwerk volt, s mesterének tervezési igénye azokra is kiterjedt. Hogy ez végül is milyen mértékben történt meg, mi valósult meg ténylegesen e szerint, annak megállapítása - ha egyáltalán ki-
deríthető - az eljövendő kutatás feladata.

A Vigadó három oldalról szabadon álló épületének főhomlokzata a Duna felé néz. Öttengelyes közép-
részt egytengelyes, oromzatos, markáns szélső "rizalit"-ok /pilonok/ szegélyezik, melyek éleit
súlyos pártákban végződő háromnegyed oszlopok hangsúlyozzák. Az árkádos földszint felett hatalmas,
félköríves nyílássor húzódik, mely a középső részen a két emeletnyi magasságot elfoglaló nagytermet vi-

lágítja meg. Ezeket követi - csekély formai módosulással - a szélső pilonok ugyancsak hatalmas ablakai. Az ablakok felett királyok domborműveivel ékesített fríz vonul végig, melyet párkánynak alig nevezhető szerény tagozat zár le. Kissé hátrább ugorva a nagyterem tömege emelkedik ki, annak padlásterébe nyíló rozetta ablaksorral tagolva. Az oldalhomlokzatokon különválík a teremsor lezárását jelentő nagyobb szabású építészeti megoldás és az a további, egyszerűbb, háromemeletes épületarchitektúra, mely 1860 körül jelenik meg nála /takarékpénztár-terv, Váci uti ház stb./, s a földszinten kívül egyeneszáródású nyílások jellemzik.

Az épület árkádja alatt bevezető előcsarnok nyílik, de a tényleges bejárat az oldalhomlokzatokon volt, melyeket áthúzódó kocsibejáró és azt kísérő gyalogjárda kötött össze. Ebből nyílt a bevezető csarnok tengelyében a diszes főlépcsőház, mely az I. emeleti teremsorhoz vezetett. A kisteremből, nagyteremből és büféből álló teremsorba a nagyterem hosszoldalának két szélén lehetett bejutni. A súlyos, diszes, kazettás mennyezettel fedett nagyterem belső képét - egyebek mellett - emelt félköríves, öntöttvas oszlopokkal tagolt nyílássor diszítette az

emeleti részen, ahol galériaszerűen részben páholy, részben közlekedő tér helyezkedett el. A pazar esil-lárokkal, tükrökkel ékes teremsor mellett kétszintes, galériás vendéglő foglalt helyet, a földszinten sö-röző és kávéház volt található.

A Vigadó középpontja tehát, miként elődjénél is, a báloknak, ünnepélyeknek, hangversenyeknek helyet adó hatalmas I. emeleti teremsor volt. Ennek megkö-zelitését szolgálta az épületet átszelő nagyszabású bejárat, de a Duna felőli bevezetés is, a diszes lép-csőház közvetítésével. A nagyterem nyújtotta szóra-kozás lehetőségét egészítette ki a vendéglő, söröző és a kávéház. Így lett az épület az ország fővárosá-nak mintegy szalonjává, otthont adva a lassan polgá-rosuló és fokozatosan az ország legnagyobb városává alakuló Pest ünnepi és társas találkozásainak, vala-mint megfelelő hangversenyterem híján a bontakozó zeneélet eseményeinek is.

"Leállványozása első napjaiban, fehér tündöklő köntösében ott a Dunapart oldalában, úgy festett, mint az elbűvölt, mesebeli Csipkerózsza királylány kastélya" - jellemezte az épületet később a mestert atyai jóbarátjaként szerető és tisztelő Kauser Jó-zsef. "Mi, akik vissza tudunk emlékezni a megnyitás napjára /1865/, az előterek, lépcsőház, nagyterem

meglepetésszerűen ható arányaira, amikor freskó, márvány, csillár és tükör, a mester kezevonásának üde és változatos diszitményeivel még a maguk frissességében pompáztak, mi ... nem járhatjuk megindulás nélkül végig a jellemzőleg még mindig ünnepien hangulatos csarnokokat."²⁴⁸

E szép sorok, valamint hiveinek lelkesedése ellenére, miként a maga idejében Pollack Nemzeti Muzéumát /a magyar klasszicizmus főművét/, a Vigadót /a magyar romantika főművét/ sem fogadta elkészültekor osztatlan elismerés. A közönség és a kritika általában se nemzeti művészetként nem tette magáévá, bár számon tartotta e törekvését, se építészeti kvalitásai előtt nem hajtotta meg egyöntetűen zászlaját, ha egy-egy részletét vagy sajátosságát alkalmilag dicsérte is.

A Vigadó építészeti értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy korunkra, pontosabban a háboru pusztítása előtti időre nem érintetlen, eredeti minőségében maradt meg, hogy eredeti állapotában is sok minden hiányzott belőle, amit tervezője elgondolt, és hogy nem egyetlen, egységesen kidolgozott, kiérlelt terv szerint készült, hanem szakadozottan toldozva-foldozva, hozzá nem értő bizottságok beleszólása és takarékoskodása által félkezett alkotó-kézzel.

Ez utóbbiakról Henszlmann említett kritikája is részletesen tájékoztat minket. Henszlmann bírálata - ellentétben azzal, ahogyan idézni szokták - tárgyilagos és alapjában véve jóindulatu. Érezhető ugyan sorai közt, hogy személyes izlésével nem egyezik, Feszl forma-szándékát nem tudja magáévá tenni, de immanens kritikát gyakorol, nem kér számon a műtől idegen törekvéseket, így az általa idealisnak tartott gótikát sem. Az egyöntetűség hiányának sokat idézett vádja nála nem doktrinér purizmusnak elfogult megnyilatkozása, nem stiláris kifogás, hanem az egész épületre mintegy gyakorlatilag vonatkozik: "Ezen szakadozott darabonkénti befejezés, s ebből folyólag a szerves egyöntetűség hiánya, ez képezi már most az egész építmény főhibáját, mely az egészet átható, méltánylásra méltó eredetiség és a legtöbb diszitményi részlet következetes sajátyszerűsége daczára mindenütt szembeötlő."²⁴⁹

Ha nem is tudjuk megmondani, milyen lett volna a Vigadó, amennyiben Feszl zavartalanul ki tudja dolgozni és érvényre tudja juttatni elképzelését, megvalósult formájában is megállapíthatjuk róla, hogy a magyarországi romantika legjelentősebb al-

kotása. Beletartozik ugyan az európai romantika keleties-iszlámos áramlatába, de mind az iszlám és bizánci, mind a gótizáló és "Rundbogenstil" formaelemek felhasználásában olyan viszonylagos szabadságot, átlényegítésükben, kombinálásukban olyan szuverén eredetiséget mutat, amely egyedülálló, és semmihez sem teszi hasonlóvá. A plasztikus középrésszel hangsúlyozott klasszicista Redoute horizontalitásával szemben itt az enyhén kulisszaszerű homlokzat vertikális és horizontális rendjének együttesével találkozunk, melyre ivezeteinek olaszosan harmonikus proporcionáltsága is rányomja bélyegét. Függetlenségű, velenceies szellemben áttört középső részét a romantikára jellemző szélső rizalitok monumentális változatai fogják közre, melyek tömörségükkel, erősebb plasztikájukkal dinamikus kontrasztot képeznek. Míg az egyes tagozatokra élesen metszett formálás, kubusos alakítás, addig architektúrájának egészére, pontosabban falsíkjainak ornamentális kezelésére bizonyos geometrikus szőnyegszerűség, erősebb zárópárkány nélküli szétterülés, vagyis a síkjelleg dominálása jellemző. A kubusos-sztereometrikus tendencia az épület tömegalakításában is jelentkezik: enyhe hajlású tetősíkokkal kerül el a

tömegesség látszatát, középen dobozszerű testként emelkedik ki a nagyterem. A lépcsőházi falképek /egy részének mozaikot utánzó/ aranyalapja pedig ugyanannak az anyagtalan tendenciának felel meg, mint a falak geometrikus síkszerűsége. A tömeg- és falkezelés jellegének korrelátumaként a nagy reprezentatív belső tereket kürtőszerű arányukkal, át nem tekinthetőségükkel valami absztrakt megfoghatatlanság és az ezzel járó kellemetlen érzés jellemzi, mint pl. a korai gótizálás egyik uttörő alkotása, Fonthill Abbey esetében.²⁵⁰ Ugyanakkor e terek és a főhomlokzati ablakok abszolút méretei oly rendkívüliek, hogy a francia forradalmi építészet megalomániáját juttatják eszünkbe.

A bizánci és az iszlám építészet viszonylagos anyagtalanságával, transzparens lebegésével hasonlót képviselt, mint amit itt Feszli művészi törekvéseként megismertünk, s amit egyébként az európai romantikában is megtalálunk. Nyilván elsősorban ezért, s nem a magyarság keleti eredete miatt választotta kezdetétől fogva legfőbb kiindulásul. E mintaképek s azok világa magyarázza - miképp már volt róla szó - kupolák /ekkor nagyon ritka/ alkalmazását középületein, és pedig úgy, hogy külső látványukban bizáncias félkupolaként hassanak /pl. az Országháza

és az Akadémia tervén/. S ide kapcsolódik vonzódása a gótika legoldottabb, legkeletiesebb változatához, a velenceihez, aminek egyik monumentális példája a Vigadó mellett az Akadémia terve, de szinte minden nagyobb tervén tapasztaljuk ennek hatását, akár az átlós négyzethálós, lefutó pálcázatos mérnöki alkalmazásával, akár a középrész jellegzetes fellazításával.

V. A romantika háttérbe szorulása /1867-1884/

Feszti Frigyes alkotókorszakának második felét a romantika háttérbe szorulása, nagyszabású városépítési feladatokkal való találkozása, sejthetően fantáziatervek készítésének gyarapodása és grafikai munkásságának növekedése jellemzi.²⁵¹ Stíláriás szempontból életének ezt az utolsó 15-20 esztendejét szinte maradéktalanul a historizáló eklektika uralta - ellentétben azzal a köztudattal, hogy mindvégig kitartott a romantika mellett, s éppen ezért nem is nagyon épített. A historizáló eklektika elfogadásáról tanuskodnak megépült és eddig felkutatott épületei, valamint igen nagyszabású terve a tervhagyatékban, melyek közül idővel bizonyára nem egyet mint megépültet lehet majd azonosítani. Ugyanerről tanuskodnak városrendezési, városépítési terveiben található épülettervei vagy pályatervei. Természetesen nem lehet kétség afelől, hogy romantikus korszaka, a romantikus formálás állt közel hozzá. Erről tanuskodnak alkalmi vázlatai, álmottervei és az, hogy ha alkalma nyílott, még husz év múltán is ebben a modorban tervezett, mint élete utolsó két munkájánál, a Sugár-uti Bányász-villánál és a kőbányai plébániatemplomnál. Az is figyelemre

méltó, hogy historizáló műveiben a jó átlag fölé nem emelkedett.

Városépítés, városrendezés

A nagyszabásu városépítési és városrendezési feladatok felé való fordulásának magyarázata a ki-nálkozó alkalom, a fővárossal s annak problémáival való szoros kapcsolata, és bizonyára az ilyen, nem szorosan építészeti s egyben nagy léptékű feladatok-hoz való vonzódása volt. Pest városához hasonlóan a jelek szerint a Fővárosi Közmunkák Tanácsához is szoros kapcsolatok fűzték, legalábbis a kezdeti idő-szakban. Ezt megmagyarázza a város építési közügyei-vel való hosszas foglalkozásból eredő érdeklődése és a Közmunkatanács vezető műszaki személyeihez fű-ződő kapcsolata. E testülettel való együttműködése még feltáratlan, de tudjuk, hogy terveket készített a Sugárut kialakításához, valószínűleg az egykori Ferenc József tér és esetleg egyéb terek rendezésé-hez, valamint résztvett az 1871. évi városrendezési tervpályázaton.

Az első nagyszabásu feladat, mellyel Feszl Fri-gyes kapcsolatba került, az a kiegészítés utáni első

nagy városépítési vállalkozás, a Belvárost a Városligettel összekötő, világvárosias Sugárut tervezése volt. Ennek előkészítő munkálatai során a Közmunkatanács különféle terveket készített és készíttetett. Így született meg közelebbről nem ismeretes körülmények között Feszlnak az az 1870-ben benyújtott két akvarellje, mely a tervezett ut Oktogon és Körönd közötti szakaszát mutatja, s melyek a két világháború között a Közmunkatanács tervgyűjteményében még megvoltak. Képüket Siklóssy László könyvében közli,²⁵² egyiknek egykoru fényképe a tervhagyatékban²⁵³ megmaradt. Feszli említése nélküli fametszetes ábrázolását kortárs publikációk is közölték.²⁵⁴ Mindkét akvarellre jellemző, hogy rajtuk az utakat historizáló eklektikus épületek szegélyezik. Említést érdemel, hogy a Városliget felé néző kép előterében hatalmas ión oszlopot látunk zászlót vivő lovas szobrával, rajta alul - a Vigadó és az Akadémia-tervben láthatóhoz hasonló - szoborcsoportozattal és három vizköpő sárkányos talapzattal, hasonlót a Ferenc József téren levőhöz és több emlékmű tervhez.²⁵⁵

Feszli Frigyesnek a Vigadó mellett legnagyobb léptékű, bár attól teljesen eltérő jellegű műve volt Budapest 1871-es városrendezési pályaterve. A Fő-

városi Közmunkák Tanácsa 1871 márciusában nemzetközi pályázatot írt ki Budapest általános szabályozási tervének kidolgozására 1871. november 1. határidővel. E pályázaton Feszl Frigyes és társai "Metropolis" jellegű munkája tiz pályamű között a második díjat nyerte el. Sajnos mai napig homály fedi, kik voltak a társai: vajjon a fáradságos aprómunkát végző fiatal kollégákkal /például Feszl László, Kauser József/ - akik elfogadhatták a névtelenséget -, vagy rendezési kérdésekben járatos specialistákkal társult-e az egyébként művészként sikeres építész. Ekkor viszont érthetetlen a névtelenség elfogadása.²⁵⁶ A Közmunkatanács tervtárában őrzött díjnyertes pályamunkák sajnos mind elvesztek, de megmaradt valamennyi terv eredeti műleírásának a pályázati kiírással egybekötött gyűjteménye.²⁵⁷ Feszl Frigyes nagyvonalu, zöldterületeket, parkokat bőven biztosító és figyelmét mindenre gondosan kiterjesztő terve is csak ebből rekonstruálható s ennek alapján foglalkozik vele a szakirodalom.²⁵⁸ Ennek alapján van lehetőségünk arra is, hogy tervhagyatékának több lapját e pályázat előmunkálataként azonosítsuk. Azt természetesen nem tudjuk, hogy a benyújtott végleges változatok - egy kivételével²⁵⁹ - milyenek voltak.

Merészen jövőbe tekintő, egyben józan magatartását nemcsak a tervből lehet kiolvasni, hangot kap a műleírás bevezető fejtegetéseiben is. "Oly óriási mű, mint a milyen fővárosunk átalakítása, egy ember élet tartama alatt nem fejezhető be, ... Mi csak az alapot tehetjük le, tegyük le, tehát úgy, hogy utódaink ne kénytelenítettessenek megkezdett műveink alapján elkövetett hibák miatt nagy és költséges átalakításokat eszközölni, ne pedig úgy, hogy netalán tulságosan korlátolt szempontból megvetett alap miatt majdan a kellő kifejlődés akadályoztassék". A pályázat szerényebb terveit általában - írja Preisich Gábor - nem az anyagi megvalósítás nehézségeinek felismerése, hanem a fantázia hiánya jellemezte. Éppen a legfantáziadusabb tervek egyike, a legkonceptiózusabb Feszl-féle terv az egyetlen, amelyik gazdasági okokból a meglévő értékesebb épületeket tudatosan illeszti be várostervébe.²⁶⁰ Nem akart tehát mindent egyszerre megvalósítani, nem akart - gazdasági szempontokat semmibe véve - olyasmit lebontani, ami ésszerűen megtartható volt. Ahol azonban a jövő érdekében szükségesnek látta, nem riadt vissza az áldozattól. Fontosnak tartotta, hogy a kiírásban szereplő és általa is elfogadott körutas rendszert

markánsan kiegészítse a várost hosszában átszelő uttal. Így egy fő átszelő utat tervezett az Üllői-ut, Kálvin-tér, Kecskeméti-, Egyetem-, Petőfi Sándor utca, Vörösmarty-tér, Dorottya-utca, Ferenc József-tér utvonalon, majd tovább a Lánchidon át, részben a Fő-utcára, részben az Alaguton át a budai belső köruton vezetve. Ugyanakkor több kivezető ut szélesítését javasolta. Igen nagy szerepet játszottak tervében a parkok, sétányok. Terve például a pesti Duna-parton sétányt létesített, a Várhegy alján végighuzódva ugyanugy. De gondolt kisebb egységek, részletek megoldására is. Így radikálisan új és nagyszabású gondolatot dolgozott ki a királyi palotára, átalakította a Ferenc József teret, kioszkok, diadalív és hasonló elhelyezésére gondolt. Ezek megjelenése, milyensége a tervhagyaték alapján, legalábbis vázlatos szinten és részlegesen felidézhető.²⁶¹ Megjegyzendő, hogy a tervezett épületek valamennyi rajzon a historizáló eklektika formavilágát mutatják.

Egy viszonylag kidolgozott vázlatlapon egymás alatt szerepel a pesti Városháza, a minisztériumi épületekké átalakított Ujépület és az Országháza.²⁶² Mindegyiket a kiírásnak megfelelő módon helyezte el:

18. a városházát a lebontandó háromemeletes piarista épület helyére a Duna-partra, s a minisztériumokat, melyeket a kiírás az Újépület helyére javasolta, ő az épület megtartásával és átalakításával benne helyezte el. Ez utóbbira még egy, formai változatokkal kísérletező vázlat maradt fenn.²⁶³ Mindegyiken lényeges - miként a műleírás is mondja -, hogy az épületkolosszust két tengellyel négyrészre osztva formálja át. Egyik legszolidabb épületünknek minősíti, melyet kár lenne lebontani, csupán át kell törni. - Tartalmazza a terv az egykori Ferenc József tér átalakítását is.²⁶⁴ A Lánchíd tengelyében álló Nákó-palota és háztömbje lebontásával keletkező területet a Ferenc József térhez csatlakozó dísz-térnek képzei, melyet hátul a Magyar Nemzeti Bank hatalmas középülete zárna le. A tervezendő teret a londoni Trafalgar térhez hasonlítja, feltehetően léptéke, s a koronázási domb helyére teendő hatalmas, oszlopos, oroszlános emlékmű miatt, mely Magyarország megújulását volt hivatott szimbolizálni.²⁶⁵ A vizköpő oroszlánok által közrefogott óriási ión oszlop tetején lovasszobor áll, alsó részét szoborcsoportozat övezi. - A pályázati kiírásban szerepelt a "királyi palota nagyobbítása". Feszl a meglevő pa-
- 19.

lota bővítésével nem tartotta a feladatot méltóan megoldhatónak. Teljesen új palota építését irányozta elő, mely a Várhegyen állt volna, a hid tengelyében, teraszos, szökőkutas kiképzéssel az Alagut fölött. A fennmaradt tervvázlaton a régi palota érintetlenül maradt volna a helyén.²⁶⁶

20. Bár a pályázati kiírás tartalmazta, hogy "emlékszobrok számára helyek kijelölése" szükséges, de hogy ezek sorában Feszl egy "Ezeréves emlékművet" tervezett a Gellérthegy tetejére, az több városdiszító gondolatnál.²⁶⁷ Ekkor, 1871-ben igen korán, alkalmasint először jelenik meg a millenniumi emlékmű gondolata, melynek formájára is hoz Feszl elképzelést, a benyújtott terven és a fennmaradt vázlatokon.²⁶⁸ Jellemző, hogy ez a terv a benyújtott 14 mellékletből egy lapot foglalt el, s érdekes, hogy ez sem romantikus formálásu: köralaprajzon oszlopsoros építmény tetején lovasszoborral, lent, a "lábazati" részen, a négy világtáj irányába vágató lovasokkal.

21. A pályázat feladatai között szerepelt az Operaház elhelyezése is a Sugárut és a Váci /ma Bajcsy Zsilinszky/ ut sarkán. A tervhagyatékban található két klasszikus és egy romantikus /teljesen más arányokkal, de a Vigadóra emlékeztető/ alternatíva ta-

lán ehhez készült.²⁶⁹ - Feszl pályatervének műleirésében szerepel, hogy diadalivet tervez a Sugárut városligeti végére, a párizsi Arc de l'Étoile mintájára. Két vázlatlapjáról nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy ehhez készültek.²⁷⁰ - Ugyancsak a műleírás alapján hozhatjuk kapcsolatba az egykori Színház /ma Vörösmarty/ térre szánt kioszkkal azt a vázlatot, mely görög kereszt alaprajzu hellenizáló épületecskét ábrázol, s a tetején szökőkút csobog. A kis épület beugrásaiba - a vízmedencék fölé - tervezett szoborcsoportozatok A Duna, Tisza, Dráva és Száva folyó allegóriái.²⁷¹

Itt kell megemlítenünk, hogy találunk Feszl tervei közt egy sorozat hatalmas oszlopon álló lovas-szobor emléket. Az oszlop alsó harmadát szoborcsoportozat övezi, az egész többnyire háromszög alapozású talapzat-építményen áll, három irányba vizet köpő sárkány- vagy fekvő oroszlán-figurákkal. Ilyet láttunk a Sugárut terven, a városrendezési terv Ferenc József teret ábrázoló lapján, s ilyen szerepel több önálló tervlapon is. Hogy ez utóbbiak hogyan, milyen előzmények alapján készültek, ma még nem világos. Kapcsolódhatnak a Sugár-uti és a rendezési tervhez, de összefügghetnek a Ferenc József tér

1874-ben kezdett rendezésének évekig tartó előkészületeivel is, hiszen az egyik rendezési alternatíva ide 18-20 láb magas oszlopokra Szent István és Mátyás király szobrát tervezte, s a külön lapok egyikén is Mátyás szobor áll.²⁷²

23.

Ugyancsak találunk Feszl tervhagyatékában mintegy tíz, egymáshoz lazán kapcsolódó rajzot, akvarellt és vázlatot, melyek a budai Duna-part és részben a Várhegy nagyvonalu átépítésével, rendezésével foglalkoznak.²⁷³ Az 1871-es városrendezési tervpályázat-hoz, mint egyes lapjainak publikálásakor vélték, nem kapcsolódhatnak, mert olyan részletek láthatók rajtuk, melyek a pályázat műleírásával nem egyeznek meg. Egyelőre nem tudjuk, milyen mértékben van közülük valóságosan megoldandó problémákhoz, megbízáshoz és milyen mértékben fantázia tervek csupán. A terveken három fő téma szerepel: a Várkert alsó részének diszarchitektúrával való lezárása, a Gellérthegy és a Várhegy közti tabáni völgy monumentális épületekkel, illetve emlékművekkel való kialakítása és a Várhegy monumentális átalakítása. Ezekből egy-egy terven több is szerepel és két lapon²⁷⁴ kiegészül egy Gellért-hegyi diadalkapus panorámaúttal. Mivel az 1873-ban elkészült közmunkatanácsi tervek alapján

engedélyezte az uralkodó a Várkert bazár megépítéséhez vezető első lépések megtételét, feltételezhetjük, hogy Feszlnek a Várkerttet illető tervei is ekkoriban keletkeztek. Mivel Ybl terveit 1875-ben fogadták el, s kezdték építeni, s Feszl rajzain nem az ő épületei látszanak, későbbi időpont nem valószínű.

Középületek

Feszl Frigyes munkásságának ebben az időszakában éppugy jelentős teret foglalnak el a megvalósulatlan tervek, ha nem is olyan szinte kizárólagos mértékben, mint romantikus alkotó korszakának első felében.

A megvalósulatlan tervek sorában első a nagykanizsai városháza pályaterve 1872-ben. Az épület tervezésére 1872 júliusában 156000 frt költségelőiránnyal tervpályázatot irtak ki. A pályázatot Heinrich Adam /1839-1905/ bécsi építész nyerte meg, az ő terve szerint épült meg a városháza 1872/73-ban,²⁷⁵ Feszl tervhagyatékában egy csonka tervsorozat és két vázlat tanúsítja a pályázaton való részvételét.²⁷⁶ Jeligéje érdekes módon azonos volt az 1844-es Országháza tervpályázaton és az 1862-es debreceni református kistemplom pályázaton használt

jeligével. A kétemeletes, kétudvaros saroképület /melynek oldalhomlokzati szárnyát közvetlen megelőzően a pesti Bergh Károly terve szerint megépítették/ középtornyos főhomlokzati terve korai historizáló-eklektikus architektúrát mutat, a szélső rizalitok felett - mint ezidőben tervein általában - meredek manzárd tetőkkel.

Az 1868-as Eötvös-féle közoktatási törvény nyomán Pest városa nagyarányú iskolaépítési programhoz kezdett, melybe 1873/74-ben Feszli Frigyes is bekapcsolódott, ezuttal nem pusztán tervek, hanem megvalósult épületek jelzik munkásságát. Eddig öt elemi népiskola és egy polgári iskola építésénél való szerepléséről van tudomásunk.²⁷⁷ E középítkezések lebonyolítása úgy történt, hogy a város először elkészíttette az épület tervét és sommás költségvetését. A terv kb. a mai 1:100-as léptékű beadványi tervnek felelt meg. Ennek elfogadása után a részletes kivitelezési tervek és a költségvetés kidolgozását, valamint művezetését 50.000 forint értékhatár alatt általában a városi mérnöki hivatalra, a felett magánépítészekre bízta, akik nem feltétlenül voltak azonosak a tervezővel. Ahol Feszli Frigyes a művezetést is elvállalta, azt unokaöccsével, Feszli Lászlóval /1847-1914/²⁷⁸ közösen végezte, s adataink

arra utalnak, hogy - legalábbis részben - a tervezésbe is bevonta őt.²⁷⁹

Ezek sorában az első és legjelentősebb a Nagymező utcai polgári fiúiskola és paplak épülete /VI.

Nagymező utca 1./ volt.²⁸⁰ A Nagymező utca, Érsek /ma Pethő Sándor/ utca és Próféta /most Hegedű/ utca által határolt plébánia-telken, a terézvárosi templom mellett már 1868/69-ben megépült az elemi népiskola. A teleknek a Nagymező utca felé szabadon hagyott részén szándékozták a polgári fiúiskolát és a plébánia-paplakot magába foglaló új épületeket felépíteni.²⁸¹ 1872-ben Feszli Frigyes megbízást kapott két alternatív vázlat készítésére: egy két, illetve egy háromemeletes megoldásra. A községtanács a kétemeletes változatot választotta,²⁸² s Feszli Frigyes 1872 augusztusában megkapta a terv és költségvetés kidolgozására a megbízást. A tervek elfogadása után 1873-ban a művezetést is ő vállalta el Feszli Lászlóval közösen. A historizáló eklektikus épület monumentális hatásra is törekvő, timpanonos középrizalittal és toronyszerű manzárdtetős szélső rizalitokkal hangsúlyozott főhomlokzata a Nagymező utcára néz, rövid oldalhomlokzata a templom felé.

A Wesselényi utcai elemi népiskola /VII. Wesse-

selényi utca 52./ a Wesselényi és a Hársfa utca sarkán épült, eredetileg egyemeletes, főhomlokzatán három rizalitos épületként, egyszerű historizáló eklektikus architektúrával.²⁸³

A Kétsziv utcai elemi népiskola /VI. Sziv utca 19-21/ zárt sorban épült, kétemeletes, historizáló eklektikus homlokzattal kiképzett épületének belső elrendezését is dicsérték a kortársak a modern iskolaépítési elvek megvalósulásaként.²⁸⁴

A Szöllőhegy utcai elemi népiskola /VIII. Dankó u. 31./ ugyancsak egyemeletes, 11 tengelyes iskolaépület volt, egyszerű historizáló eklektikus architektúrával.²⁸⁵

A szabadonálló Kőbánya-ligeti elemi népiskola /X. Pataki István tér 34./ egyemeletes épületét szerény méretének megfelelő egyszerű historizáló architektúrával oldotta meg Feszl. Később a növekvő városrész szükségleteinek megfelelően többször bővítették.²⁸⁶

Az előzővel egyidejűleg tervezett Kőbánya-óhegyi elemi népiskola még szerényebb épülete nem épült meg, tervezéséről csak az egykoru iratok alapján értesülünk.²⁸⁷

Egy sor egyszerűbb, de megvalósult iskolaépület

↑a régi műcsarnok pályatervével

után Feszl ismét monumentális, de papíron maradó munkával,↑/VI. Andrassy ut 69./ gazdagította terveit sorát. A képzőművészeti kiállítások állandó otthonául, az Országos Magyar Képzőművészeti Társaság székházául és az iparművészeti gyűjtemény ideiglenes elhelyezésére ugyanis 1874-ben tervpályázatot irtak ki. A pályázatot Lang Adolf nyerte meg, az ő terve szerint épült meg az új palota 1875/77-ben. Feszl Frigyes hagyatékában egy "Budapest" jeligéjű tervsorozat néhány lapja, egy vázlat és egy műleírás maradt fenn.²⁸⁸ Historizáló-eklektikus homlokzata inkább hellenizáló, mint neoreneszánszos, egyedül sarokakroterionos manzárdkupolája idézi Feszl romantikus formavilágát. Monumentalitás- és pompaszere-tete megmutatkozik - talán túlzóan - az előcsarnok és a diszlépcsőház falképekkel és szobrokkal gazdag megoldásában, a főhomlokzaton azonban már szervetlen szertelenséggel találkozunk. A zsüri is elmarasztalóan értékelte a tervet.²⁸⁹

Feszl Frigyes utolsó műve, a kőbányai rk. plébániatemplon terve /1884/ a bizonyosság, hogy élete végéig a középkorias formavilág és az abban kidolgozott sajátos, egyéni diszitó-alakító motívumok álltak közel hozzá, s ha tehetette, ha a feladat lehető-

séget nyújtott rá, ezt alkalmazta.

Kőbánya lélekszámának rohamos növekedésével a múlt század nyolcvanas éveire már égető szükségként jelentkezett egy új, nagy templom építésének igénye. A kőbányai polgárok 1883. nov. 17-én bizottságot alakítottak a templomépítés megszervezésére és egyben szépen sikerült gyűjtést is indítottak a célra. Bár a templom építésének helye hivatalosan még nem volt kijelölve, felkérték az évtizedek óta gyakorlatilag Kőbányán élő és működő Feszl Frigyeszt a tervek elkészítésére. Feszl "e felhívásnak készségesen meg is felelt" - ahogyan fiának 1889 májusában kelt leveléből megtudjuk, mellyel a fővárosnak megvételre felajánlja az apja által készítette terveket.²⁹⁰ Egye-

24. lőre nem tudjuk, hogy a tervhagyatékban megmaradt
25. kőbányai templom-tervek²⁹¹ a felajánlott tervekkel /részben vagy egészben/ azonosak-e vagy munkaközi vázlatok, változatok csupán - illetve, ha a főváros-hoz kerültek, mi lett a sorsuk. A templom végülis nem az ő, hanem Lechner Ödön és /a belsőt illetően/ Tandor Ottó terve szerint épült meg 1894-1899-ig.²⁹²

A templom stiláris megformálásáról mondottakon kívül igen fontos, hogy a terv készítésekor tervezője szeme előtt, mintegy mintaként az általa

oly sokszor lerajzolt, lefestett zsámbéki templom lebegett. A három /középen poligonális/ apszisu, háromhajós, kereszthajó nélküli, kéttornyos, bazilikális templomot nemcsak alaprajzában, szerkezetében, hanem oldalhomlokzatának rendszerében is követte a terv, s a főhomlokzat is a zsámbékinak szabadon alakított parafrázisa.²⁹³

Lakóépületek

Feszli Frigyes második, közel husz esztendőit kitevő alkotó korszakából jóval több terv, vázlat, töredék maradt fenn, mint az előzőből. Ugyanakkor mindezzel ideig kevesebből tudjuk, hogy hova tervezte, megvalósult-e és fennáll-e még most is.²⁹⁴ Ennek magyarázata nyilvánvalóan elsősorban az, hogy a kutatás mesterünk ezen korszakára csak az utóbbi időben kezd figyelmet fordítani, s amit el tudunk mondani, az ennek az eredménye.

A csekély kivétellel historizáló eklektikus architektúrájú épületek sorában első a Porszász-ház /1868-69/, mely Porszász Antal sertéskereskedő számára épült a belvárosi Plébánia utca és Templom tér, ill. Hal tér sarkán, az 1854/55-ben épített, általa

tervezett belvárosi plébánia mellett. A háromhomlokzatos, háromemeletes lakóház helyén három kisebb régi ház állott, melyeket ekkor lebontottak, s egyben az utcát is rendezték. Tervét Feszli Frigyes készítette 1867-ben,²⁹⁵ kivitelezését 1868/69-ben a Kauser-Frey társulás végezte.²⁹⁶ 1895-ben az Erzsébet hid építése miatt lebontották.

26. A "Gerenday-féle emlékmű-és építési anyag" rt. palotájának terve 1872 körül készülhetett.²⁹⁷ A nagyszabásu, 283.720 forintra kalkulált épület háromemeletes bérházat és hatalmas bemutatótermet, műhelyeket, lerakatot stb. foglalt volna magában. A megvalósulatlan terv milyenségéről a tervhagyatékban fennmaradt néhány lap alapján alkothatunk képet magunknak.²⁹⁸ A földszinti alaprajzi vázlaton látható két hatalmas, több szint magasságu csarnok egyike az "oroszlános udvar" elnevezést viseli s a felirat tanúsága szerint árkádos volt. A teljes épület architektúrája sejthetően alapjában historizáló lett volna, de belsejében, kivált a csarnokban - amint erre a rajzok utalnak - valószínűleg teret kapott volna a romantikus formálás s a Feszlire jellemző motívumok alkalmazása.

Lakóépület tervező tevékenysége sokrétűségének érzékeltetésére megemlítjük további négy tervét: két

lini

négyszemélyes házáat, egy Köröndre tervezett épületét és a kőbányai Guglielmini-házát. - A tervekben megállapíthatóan historizáló eklektikus architektúrája, négyszemélyes sarokháznak több alaprajza, alaprajzi vázlata és egy befejezetéén metszete maradt meg.²⁹⁹ He-lyéről, építtetőjéről, megépüléséről egyelőre nincsenek adataink. - Egy három oldalon szabadon álló, man-

Luz

zárttetős négyszemélyes és mezaninos épületnek csak két, 16 tengelyes homlokzatát, ill. annak részét mutató vázlata maradt fenn.³⁰⁰ A későbbben díszített historizáló-eklektikus homlokzatu épületről közelebbi nem tudunk. - Néhány vázlatban megmaradt egy két-
személyes lakóház terve a Köröndön, annak Benczur utcai sarkán /VI. Benczur utca 2./. ³⁰¹ Az 1879 körüli megvalósulatlan terv³⁰² keletkezési körülményeit nem ismerjük, lehet, hogy a Fővárosi Közmunkák Tanácsa részére készült, mert 1883-ig ennek az intézménynek nevén volt az ingatlan. De az is lehet, hogy egy vásárolni szándékozó akarta látni, hogy milyen lehetőségei vannak. - Az egyszerű, de igényes kisvárosi lakóház példája az 1913-ban lebontott, egyemeletes Guglielmini-ház, mely 1882/83-ban épült Guglielmini Péterné, szül. Krumpholz Tekla számára az egykori Belső Jászberényi ut elején /X. Körösi Csoma sétány

27.

1./.³⁰³ Engedélyezési tervein³⁰⁴ és iratain kívül Feszli tervhagyaték megőrzött 10 lapot, melynek rajzai ehhez az épülethez készültek.

Két megvalósult épületét tartjuk számon az egykori Sugáruton, az élete utolsó éveiben épült egyemeletes Bányász-villát és a kétemeletes Mayer-házat. A Bányász-villa 1882/83-ban épült, Bányász Gyula számára a Bajza utca sarkán /VI. Andrásy ut 101./, előkertes, szabadon álló formában, a Vigadóval rokon Feszli-architektúrával. 1908 előtt lebontották, és szecessziós villaépületet építettek a helyére. Sajnos semmilyen ábrázolás, archiv fotó nem maradt róla. Engedélyezési terve a Fővárosi Tervtárban nincs meg, csak a tervhagyatékban fennmaradt 31 db munkaközi rajz, tervváltozat, részletrajz³⁰⁵ segítségével tudjuk valamennyire egykori megjelenését felidézni. Ez az épület is tanúsítja, hogy Feszli élete utolsó pillanatában szívesen használta fel egyéni formakincsét, ha olyan megbízót talált, aki ezt igényelte. - A ma is fennálló Mayer-ház 1883/84-ben épült Mayer Ferencné számára, ugyancsak a Bajza utca sarkán /VI. Andrásy ut 99./. A historizáló eklektikus lakóházzal sajnos azt kell mondanunk, hogy inkább a korszak gyen-

ge átlagához tartozik. Engedélyezési tervein kívül a tervhagyatékban még 40 db munkaközi terv, tervváltozat, részletrajz maradt fenn.³⁰⁶

Mindezeken kívül még igen nagy számú tervet találunk - főleg tervhagyatékban - villákra, vendéglőkre-fogadókra, lakó- és gazdasági épületekre /mely utóbbiakhoz többnyire műterem kapcsolódott/ és munkáslakásokra. Ezek tulnyomó része ma még azonosítatlan, nem tudjuk, mi valósult meg és esetleg mi van még meg napjainkban is. De a tervek, vázlatok alapján legalább nagyvonalu áttekintését szerezhethünk mesterünk sokoldalú tevékenységének ezekről a területeiről.

Villa-tervei közt megtaláljuk az Európa-szerte kedvelt egytornyos "itáliai villa"-tipust, melyek - egy gótizáló s egyben érdekes módon szimmetrikus tömegképzésű terv kivételével - általában oldott, aszimmetrikus elrendezésűek és historizáló eklektikus architektúrával megoldottak.³⁰⁷ Ellentétben ezzel, az ugyancsak historizáló eklektikus architektúrájú torony nélküli villák - ismét egy gótizáló, késői példa kivételével - szimmetrikus jellegűek.³⁰⁸ - Nem hiányzanak a favázás, olykor svájci modoru kis villák sem, melyeknek egy szimmetrikus alaprajzu,

klasszicista formákat mutató példája a zugligeti Weber-Fleischmann villa 1871-ből a XII. Zugligeti ut 28. helyén.³⁰⁹

A kőbányai sertésszállások tulajdonosai nemcsak sertéskereskedők, hanem vendéglősök és szállodások is voltak, kik a vidékről feljáró sertéskereskedőknek szállást adtak és sertéseiket is elhelyezték. A tervhagyatékban több tervet és vázlatot találunk kisebb szállodákhoz, fogadókhöz, vendéglőkhöz, melyek ilyenformán csaknem teljes bizonyossággal Kőbányára készültek, s az ottani sertésnagykereskedelem forgalmával függtek össze. A tervezett szállodák helye - egy sorozat, ill. egy vendéglő kivételével - nem ismeretes, valamint egyelőre az sem, hogy megépültek-e. A homlokzatok historizáló eklektikus architekturájából arra következtethetünk, hogy a tervek az 1870-1880 körüli években készültek.³¹⁰

Müterem-lakás-gazdasági épület tervei. A tervhagyaték több tervváltozatot őriz, melyek meglevő kis gazdasági épület felhasználásával, annak bővítésével müteremlakás létesítését célozzák, nyilván saját maga számára 1883 körül.³¹¹ Ide tartozik még egy lap, mely nem bővítés, hanem új épület terve: tornyos villa müteremmel "Mein Stam schloss" | fel- ! (sic!)

irással. - Valószínűleg ugyanennek a kis kőbányai gazdasági épületnek bővítéséről van szó azokon a tervváltozatokon, melyek 1880 körül készültek,³¹² és feltehetően egy még korábbi sorozaton is.³¹³

Végül a tervhagyatékban több munkáslakás terve is fennmaradt. A többnyire szoba-konyhás lakások nem nagyobb akció keretében épültek, hanem egy-egy téglagyár, kőbánya, esetleg sörgyár stb. alkalmi igényeit voltak hivatva kielégíteni.³¹⁴

Egyéb építmények

Deák-mauzóleum tervek /1876/. Feszli Frigyes Deák Ferenc halála /1876. jan. 29./ után néhány nappal már mauzóleum vázlatokat rajzolt, ami tanusítja, hogy az ugyanazon évben kiírt tervpályázattól függetlenül foglalkoztatta őt a feladat. Hogy a pályázaton résztvett-e, azt nem tudjuk, de az a körülmény, hogy a kidolgozott tervlapok hagyatékában nem találhatók, ellene szól.³¹⁵ A fennmaradt rajzok³¹⁶ közt két típust találunk. Az egyik Pantheon-kupolás klasszikus változat, amelynél a centrális építmény minden oldalát portikusz díszíti. A másik alul árkádos, fent bizáncias kupolával megoldott, romantikus építmény. Ennek több változata is megtalálható. Köztük a

a legszebben kidolgozott, legérettebb változat egy görög kereszt alaprajzu építmény, minden oldalon négy, emelt félköríves árkád nyílással, pártázattal lezárt nyolcszögű dobon bizáncias kupolával.³¹⁷ Romantikus alkotó korszakának több más, jellegzetes diszitó elemét is megtaláljuk a terven, így az árkádnyílások feletti körablakokat, az átlósan falba nyomott, pálca-hatású hasábokat, a háromszög-sor pártázatot több helyen is, a sarkokat hangsúlyozó, súlyos záró-pártázattal lezárt pilléreket stb. Mindez mutatja, hogy alkalmas feladat esetében mindig viszonyul sajátos, hozzá egyedül közelálló, romantikus formavilágához. - Ezzel kapcsolatban kell említenünk Feszli Deák-szobor terveit /1877/. A Deák-szobor pályázat kiírása 1877 októberében történt, 1878. okt. 31. határidővel. A Feszli hagyatékban fellelhető fantasztikus szobortervek bizonyosan nem a pályázatra készültek, de azzal egyidőben, a téma aktuális tása által inspirálva. E tervek a Feszlinél máshol is jelentkező megalomániás hajlam jellemző. Óriási méretű mellszobor elhelyezéséről van szó, különböző környezetben.³¹⁸

A tervhagyatékból került a Kiscelli Múzeumba egy nagyon könnyedén felvázolt akvarell lap "Petőfi

28. emlék Vigarda előtt" felirattal.³¹⁹ Az 1867-ben vagy később készült emlékmű vázlat³²⁰ csaknem azonos - a szobrot leszámítva - a később tárgyalandó nagyobbik romos emlékmű tervvel.

1873-ban hatalmas istállóépületet tervezett Feszl a Dreher sörgyár részére /X. Halom u. 42./. Az átalakítva ma is meglevő 74 öl /140 méter/ hosszú épület eredetileg közel négyzetet körülfogó keretes beépítés része volt, de csak ez épült meg belőle. A földszintet - csekély kivétellel - istálló foglalta el, részben lovak, részben ökrök részére. Az alacsony, nyitott fedélszékes emelet szalma tárolására szolgált, a kétemeletes rizalitokban a kiszolgáló személyzet lakásai voltak. A terveket 1873. nov. 10-én nyújtották be, engedélyezése a következő év elején történt meg.³²¹ A középső és a két szélső rizalit magasabb, kétemeletes tömbjével tagolt hosszú, elnyúló épület az akkor általános egyszerű, romantikus ipari épület-architektúrát mutatja. A rizalitokon markánsabb, a többi részen laposabb, végigmenő falisávok tagolják a homlokzatot. A rizaliton levők tulnyulnak a főpárkányon, és vaskosabb kockaszerű elemek zárják le.

Végül, hogy érzékeltessük Feszl építészeti tevő-

kenységének széles skáláját, megenlítettük egy egyszeri kis faszerkezetű építmény tervét, melyet lóverseny öltöző és mázsáló épület céljára készített, talán az 1880-ban megnyílt városligeti, vagy más néven ligetsori lóversenypálya részére.³²²

A nemzeti építőstílus keresése: vázlatok, tervek

Fesznlnek a magyar építőművészeti stílusra való törekvéséhez hasznos adalékot nyújt számos, tervhagyatékában fennmaradt rajza, némelyiken erre utaló felirattal. Érdekes és elgondolkodtató, hogy - amennyire meg lehet állapítani - ezek tulnyomó többsége életének ebben a korszakában, nem egy datálhatóan az 1870-es években készült.

A nemzeti építőstílus elemeinek tervezését, kidolgozását célzó tervek³²³ a vitézkötés motívum gyakori használata mellett három irányba mutatnak. A jellegzetesen magyarnak tekintett paraszti világhoz való kapcsolódás felé, a bizáncinak nevezett keleti motívumok felé és a magyar lakóház ámbitusának alkalmazása-továbbfejlesztése felé. Ez utóbbinak érdekes tanuja egy somogyi tornácos parasztház rajza és két árkádos nemesi kuria vázlatos terve is. Legtöbbet a paraszti világból vett témák foglalkoz-

tatták: bajuszos férfifejes oszlopfők, paraszt kariatidák, parasztlány-hermák, és a hazai parasztvilágban megszokott állatok /ló, kos, ökör/ felhasználásával készített állatfős fejezetek.

Feszti magyaros emlékmű tervein³²⁴ a nemzeti építőstílus általa megálmodott elemei szerepelnek. Ezekre, egy kivételével,³²⁵ szűrös paraszttatlaszok - a kariatidákhoz hasonló elrendezésben való - alkalmazása³²⁶ és a középkorias helyett az architrávos, antik formáláshoz való fordulás jellemző. Ezeken az emlékműveken gyakran jelentkezik a Vigadó ablakméreteiben is megmutatkozó vonzódása az óriási méretekhez.

- A sorozatban legkülönösebbek és legtalányosabbak azok az emlékmű tervek, melyeket müromos, düledező formájuknak képzelt el,³²⁷ s melyeknek ép emlékmű változata is megtalálható - természetesen más mondanivalóval és esetleg lazább formai kapcsolódással - rajzai között. Mivel az ép változatokról témájuk alapján tudjuk, hogy életének későbbi szakaszában készülhettek csak, az alkalmazott elemek külön lapjain pedig, ha datáltak, csak a hetvenes évek közepe körüli és későbbi időpontot találunk, valószínű, hogy a romos emlékmű tervek sem korábbiak. Bár a romosságuk kifejezte pusztulás, reménytelenség az abszolu-

tizmus másfél évtizedére való utalásra engedne következtetni, úgy látszik, mégsem arról van szó. Inkább gondolhatjuk talán, hogy a magyaros stílusellenemző vállalkozása iránti érdektelenség nyomán támadt rossz érzésének felnagyítása vezérelhette ezek tervezésében.³²⁸ A rendkívül nagy méretűnek elképzelt emlékek szépen megfestett akvarelljei közül a művészibb és az ábrázolt építmény is sikerültebb azon, amelyik ép formában a Petőfi szobor talapzatául szolgál.³²⁹ Ezen szürös parasztfigurák által szegélyezett négyzetalaprajzu rész fölé fent ökörfejekkel diszített hengeres építmény emelkedik. Pontosabban a figurák által tartott vaskos lemezt, mely a homlokrészen leegyszerűsített architrávnak van kiképezve, mintegy átfurja az említett hengeres test. A paraszti alakok /közöttük egy nő/ echinus-szerűen kiképzett parasztkalappal kariatidákként tartják az architrávot, melynek frizében a Feszlnél szokásos geometrikus fonadékdiszítés látható. A hengeres részt is stilizált antikos párkány zárja, a frizben elhelyezett ökörfejek alatt, mintegy a párkányról lecsüngve, vitézkötéses motívumot találunk. - A másik emlékmű sokkal egyszerűbb.³³⁰ Az előzőhöz hasonlóan szürös paraszthalakok szerepelnek, de csak négy, kariatidaszerűen elhe-

lyezett figura tart egy romos négyzet alaprajzu, erőteljes, architrávós fedőlapot.

Végül szólnunk kell arról, hogy van néhány épületterv Feszli hagyatékában, melyeken vagy a "magyar stilus"-ra utaló felírás vagy a paraszt kariatidás, vitézkötéses architektura árulkodik a szándékról. A négy lap közül kettő datált /1874/, egy pedig egy 1874-ben kelt nyomtatvány üres részén található.³³¹